

ПРАКТИКИ ПАМ'ЯТАННЯ І МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ. ЯК ГІДНО ВШАНУВАТИ ГЕРОЇВ, ЖЕРТВ І ПОДІЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ?

Частина 2*

(оглядова довідка за матеріалами преси та інтернету за 2022–2024 рр.)

З кожним днем російсько-української війни питання її меморіалізації постає все гостріше. Один із викликів, що нині стоїть перед нами як нацією – зберегти кожне свідчення й доказ, переосмислити їх і згодом знайти способи донесення цієї пам'яті до наступних поколінь. Від цього залежить, чи зможемо ми гідно віддати шану всім загиблим, навчитися на помилках, здобути й зберегти спільні цінності. Кожна полегла у цій війні людина заслуговує, аби про неї знали та шанували її внесок. І цінність цієї пам'яті для нашого майбутнього буде більшою, якщо вона зберігатиметься не лише в архівах і музеях, а вийде у громадський простір і стане ближчою до кожного [1].

Увічнення подій, героїв і жертв російсько-української війни у просторах міст

Поки масштабні проєкти з меморіалізації подій, героїв і жертв війни на рівні держави ще обговорюються, місцеві громади та мистецькі спільноти закарбовують у доступний їм спосіб пам'ять про нинішні героїчні та трагічні події. У громадах виникають імпровізовані місця пам'яті, з'являються пропозиції перейменувань, ведеться робота над збереженням історичних артефактів. Втім, подекуди ці ініціативи реалізуються не найкращим чином. Власне, героїзація подій і людей війни та їх увічнення в просторах міст стала однією з

---

*У першій частині роботи (Вип.4/3 за 2024 рік) йдеться про важливість меморіалізації російсько-української війни вже сьогодні та про виклики, які стоять перед Україною у реалізації цього завдання. Довідка знайомить із першими кроками, які робить держава у напрацюванні політики пам'яті, а також зусиллями експертного та громадського середовищ у формуванні комеморативних практик та виробленні власної мови пам'ятання.

найсуперечливіших тем. Згідно з дослідженням «Політики та практики вшанування пам'яті загиблих військових у російсько-українській війні на сході України», яке проводилося у 2021 році проектом «Що таке пам'ятати», одним із найбільш дискусійних елементів усього комплексу комеморації про загиблих у російсько-українській війні стала пам'ять у публічному просторі. Повномасштабне російське вторгнення ще більше поляризувало громадськість та експертне середовище в цьому питанні. Запит суспільства на меморіалізацію високий, воно хоче віддати данину пам'яті невідкладно і здебільшого вдається до звичних форматів (зміни назв вулиць, гранітні меморіальні таблички, скульптурні пам'ятники з ангелами і мечами тощо). Натомість фахівці наголошують на важливості осмисленої меморіалізації, виробленні єдиного нарративу пам'ятання російсько-української війни, пошуку нових відповідних форматів і форм [2, 3, 4]. Мистецтвознавиця Ольга Балашова вважає: «Те, що ми бачимо повсякчас у публічних просторах українських міст та сіл, не є меморіалізацією, адже вона передбачає осмислення та пропрацювання досвіду, а це потребує уважної спільної роботи багатьох професіоналів з різних сфер. Те, що ми бачимо, – це реакція на біль втрати, відкриту рану, яку ніяк неможливо зменшити. Будь-які розмови про естетичний вимір таких жестів розбиваються об етичну неможливість це обговорювати» [5].

«Меморіалізація війни буде складною, і вона вже складна, – підтверджує голова Українського інституту національної пам'яті Антон Дробович. – Багато людей мають радянське розуміння практик меморіалізації, плюс брак ресурсів. І почасти процес перетворюється в таке не дуже якісне меморіалізування. З іншого боку, вже з'являються об'єкти абсолютно нового рівня. Наприклад, у Вишгороді створено меморіал “Хрест героїв”. Це меморіал нового типу за виконанням, за роботою з простором, зі світлом. Є проєкт “Відкритий перелом” в Ірпені, також пройшов конкурс архітектурних проєктів для меморіалізації в селі Ягідне. В Ірпені нещодавно відкрили меморіал “Воля” із залишків снарядів, знайдених на території Київської області. Це нова меморіальна культура не тільки тому, що за формою і за змістом зчитується як сучасна, а й тому, що її творить громада, зранена окупантами. Тобто, це не чиновник із київського кабінету поставив завдання, це народжується в громаді, шукає підтримку і союзників у різних людей, зокрема й тому це є новою меморіальною культурою. І виклик, з одного боку, щоб цей щирий запит знизу не закінчувався і не доходив тільки до якоїсь кострубатої дешевої форми, а з іншого боку, щоб це не перетворювалося на наслідування якихось чисто радянських практик – “ставимо типового невідомого солдата”» [6].

Допомогти місцевим громадам розібратися у питаннях меморіалізації покликані «Рекомендації для місцевих органів виконавчої влади, органів

місцевого самоврядування та громадських організацій щодо заходів, пов'язаних зі збереженням та вшануванням пам'яті учасників, жертв та подій російсько-української війни», розроблені УІНП разом із провідними установами профілю політики пам'яті, меморіалізації та музейної справи (детальніше про документ ішлося у першій частині роботи). Ці рекомендації, зокрема, містять окремий розділ «Увічнення пам'яті про учасників та події війни в публічному просторі населеного пункту: встановлення меморіальних табличок, пам'ятників, меморіалів, перейменування та присвоєння назв, створення книг пам'яті, мартирологів». У ньому сказано: «У контексті комеморативних практик публічні простори населених пунктів відіграють дуже важливу роль. На площах, у парках і скверах найчастіше встановлюють пам'ятники, пам'ятні знаки, споруджують меморіали. Тож сьогодні комеморативний об'єкт, особливо розташований у публічному просторі для виконання символічної місії, має бути, з одного боку, таким, що вирізняється на тлі навколишнього ландшафту і привертає увагу, а з іншого – інклюзивним, доступним для споглядання, відвідування і сприйняття дуже різними людьми». Також зазначено, що комеморація, пам'ять про подію має більший ефект, коли вона персоналізована. Чітке усвідомлення конкретної втрати сприяє повнішому розумінню негативних наслідків глобального злочину, який чинить росія. Тому важливим буде створення локальних мартирологів, книг пам'яті, або інших видань, пов'язаних із втратами. Вони можуть бути присвячені не лише персоналіям, а й скажімо – втраченим об'єктам культурної спадщини на території громади. Також експерти наголошують на тому, що меморіальні проекти мають мати громадську згоду на їх втілення. Це убезпечить громади від такого явища, як конкуренція пам'яті, коли наявність будь-якого ресурсу впливає на домінування певних ідей під час комеморації [7].

Буде доречно детальніше зупинитися на окремих напрямках меморіалізації російсько-української війни у громадському просторі, які спричинили чи не найбільше дискусій. Найзапекліші суперечки точаться довкола трьох питань: чи може мистецтво запропонувати прийнятну для всіх формулу кодування героїзму чи трагічної події – щоб твір був зрозумілим і не викликав ретравматизації; чи має право художник висловитись у публічному просторі міста; як міські влади мають зберігати пам'ять про цю війну в публічних просторах міст [4]?

Топоніми

Назви вулиць, провулків, площ, парків, скверів та інших об'єктів громадського простору не лише допомагають людині орієнтуватися в ньому, а й слугують закріпленням певних ідей, фактів, у ширшому контексті – інтересів

соціальних груп, інституцій та суспільства загалом. Відтак об'єкти набувають нових значень – вони стають носіями актуальних соціокультурних та ідеологічних смислів, санкціонованих групою або інституцією. Місто стає простором символічних маркерів. Саме тому процеси перейменування нині набувають важливого значення – через них відбувається впровадження політики пам'яті, комеморації тощо. Вулиці та інші об'єкти стають «безтілесними пам'ятниками» тим особам та подіям, які в актуальному символічному контексті визначені як видатні. Повномасштабне російське вторгнення тільки посилює зусилля зі створення громадського простору, вільного від ворожих російськоімперських і радянських назв, і який вшановує нашу історію та наших героїв [8, 9]. Член комісії з перейменування при Херсонській міській військовій адміністрації Дементій Білий переконаний, що перейменування зараз на часі, адже це необхідний процес позбавлення залишків російської окупації: «Багато людей писали звернення, що вони не можуть фізично в Херсоні перебувати на вулицях, названих на честь російських окупантів. Ті люди, які пережили «підвали», фізичне знущання, тортури, чиї близькі загинули під час війни – вони намагалися позбутися російської ідеологічної окупації нашого міста. Публічний простір – це те, що впливає на нас. І якщо ми переможемо нашого ворога, росію, але у нас залишаться ці російські окупаційні назви – це буде впливати на нас підсвідомо. Ці ідеологічні міни треба розмінувати» [10].

Водночас увічнення персоналій і подій триваючої російсько-української війни у назвах вулиць виявилось доволі непростим завданням. Головна перепона – невідомо, коли і якою ціною ми здобудемо перемогу, скільки ще героїв стануть охоронцями неба і відповідно скільки треба тих топонімів. При цьому, простір міста не має перетворитися на суцільний цвинтар. Також нерідко на одній вулиці проживало декілька воїнів, які поклали життя за незалежність і територіальну цілісність України. Як вирішити, ім'я кого з них буде вписане в громадський простір? Відповіді на ці питання шукають самі громади. До прикладу, робоча група з перейменування вулиць Чернігова спільно з представниками Чернігівського обласного територіального центру комплектування та соціальної підтримки й оперативного командування «Північ» вирішила, що наразі в Чернігові вулиці називатимуть на честь Героїв/Героїнь, які згідно з наказами президента посмертно отримали відповідну нагороду [7]. Натомість історико-топонімічна комісія Одеської міської ради у травні 2023 року рекомендувала відтермінувати до закінчення війни найменування об'єктів іменами загиблих людей та назвами окремих підрозділів, що борються з ворогом. Тимчасом для назв вулиць було запропоновано використовувати збірні, узагальнені назви, такі як «Українських

героїв», «Героїв-прикордонників», «Волонтерів», «Добровольців» тощо [11]. Своєю чергою голова УІНП вважає, що під час перейменування вулиць та інших об'єктів звертатися до місць, людей та подій російсько-української війни для їх увічнення не просто доцільно, а навіть необхідно. «Якщо людина Герой України, яка загинула зараз, захищаючи Україну, то її пам'ять важливо вшанувати і увічнити у назвах. Це стосується загалом знакових людей та явищ цієї війни. Не думаю, що рано це робити. Але має бути такий консенсус, коли всі розуміємо, що це воно – справжнє і наше рідне. Наприклад, вулиця Захисників Маріуполя може бути у будь-якому населеному пункті, бо, очевидно, що це героїчна операція», – наголосив А. Дробович [12].

Водночас, як слушно зауважив Д. Білий, найменування вулиць – це лише один з аспектів меморіалізації й фіксації українського публічного простору. «Ми розуміємо, що назвати вулицю – це лише перший крок до справжнього увічнення пам'яті наших героїв, подій, України. Тепер треба, щоб ці назви знали наші люди. І це треба робити у різний спосіб: таблички, довідники, освітні конкурси. Це величезна робота, яку ми повинні продовжувати постійно. Деколонізація – це вічний процес підтримки та інформування про ті наративи та тих людей, які здійснювали нашу деколонізацію протягом усього періоду історії України», – переконаний історик [10].

Меморіальні дошки

Встановлення пам'ятних знаків є одним із найбільш поширених та доступних засобів меморіалізації пам'яті про людей та події російсько-української війни. Їх розміщують на будівлях чи у пам'ятних місцях, безпосередньо пов'язаних із постатями загиблих чи історичними подіями. Варто зазначити, що практика встановлювати меморіальні дошки борцям за незалежність є доволі поширеною серед країн-сусідів України: Польщі, Словаччини, Румунії, Угорщини. Зокрема в Польщі меморіальні дошки, присвячені подіям Варшавського повстання 1944 р., становлять пласт тематичного маркування простору в середмісті Варшави. Вони мають уніфікований дизайн і формують цілий історико-туристичний маршрут, який дозволяє скласти уявлення про масштаби та географію повстання. Крім персональних меморіальних дощок, також можна встановлювати й *мартирологічні дошки* на стінах храмів або муніципальних будівель. Туди заносяться імена всіх полеглих з даної громади. Саме такі меморіальні дошки поширені в країнах західної та центрально-східної Європи в пам'ять про загиблих у Першій та Другій світових війнах [7, 13].

У згаданих рекомендаціях для місцевих громад щодо вшанування пам'яті про учасників, жертв та події російсько-української війни зазначено, що встановлена меморіальна дошка є не лише важливим комеморативним об'єктом. Вона також виконує значущу комунікативну функцію – розкриває й доповнює об'єкт пам'яті, робить доступнішими знання про конкретну загиблу постать. У комплексі сукупність меморіальних дощок формує певне сенсове тло навколишнього простору. Меморіальна дошка-табличка може бути не лише самостійним об'єктом, а й частиною більш масштабного комеморіаційного проєкту. Укладачі рекомендацій також вважають, що доцільно доповнювати комеморативні об'єкти цифровими інформаційними елементами (в т.ч. й з використанням доповненої реальності та інших сучасних інноваційних рішень). Окремо наголошується на тому, що меморіальна дошка має гармоніювати з будівлею та середовищем, де вона встановлена. Якщо меморіальна дошка розміщується на об'єкті, що перебуває на обліку як пам'ятка архітектури, або історії – встановлення має погоджуватись із відповідними органами: департаментом охорони культурної спадщини, відділом культури та туризму [7].

З початку військових дій і до 2020 р. в Україні відкрито 3287 меморіальних дощок загиблим (за даними Мінветеранів). Це свідчить про усталення даної комеморативної практики серед українців. Втім, попри таку велику кількість, зазвичай меморіальні дошки загиблим захисникам мають різне стилістичне оформлення й через це не виокремлюються серед інших пам'ятних знаків. Розрізнений дизайн також не дає цим меморіальним об'єктам створити єдине сенсове поле не те що по всій країні, а навіть в межах одного населеного пункту. До самої стилістики також багато запитань. Здебільшого, як зауважила співзасновниця та кураторка Платформи культури пам'яті «Минуле/Майбутнє/Мистецтво» Оксана Довгополова, це пам'ятні знаки в стилі цвинтаря [14]. Така ситуація склалася попри те, що Український інститут національної пам'яті ще у 2016 році запропонував уніфікований дизайн меморіальної дошки полеглим захисникам України авторства Олександра Михайлицького, доцента Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури України. Його центральним елементом стала стилізована та видозмінена українська військова нагорода Армії Української Народної Республіки – Хрест Симона Петлюри, розроблена сотником Миколою Битинським у 1930 р. За проєктом така пам'ятна дошка має бути відлита з металу чи виготовлятися з природних матеріалів, таких як вапняк чи пісковик. Слід зазначити, що за цим проєктом ще у 2016 році було встановлено пам'ятні дошки полеглим захисникам у Слов'янську та Лимані (Донецька обл.), однак з

незрозумілих причин широкого поширення серед місцевих громад він так і не набув [15, 13].

Ще одна непроста тема, пов'язана з меморіальними знаками, – місця їхнього розташування. «Ще з початку війни склалася традиція, коли меморіальні дошки загиблим землякам встановлювали на стінах шкіл, які вони закінчували. На тоді це було символічно і мало свою виховну мету. Але війна триває вже майже десять років, і в деяких навчальних закладах, на жаль, є по 10–14 загиблих випускників. А ще є зниклі безвісти. І перетворювати школи на суцільні меморіали – не найкраща ідея. Тим більше що в школах часто навчаються діти загиблих, і щоденне нагадування їм про втрату – теж болючий момент. Про це ніхто не говорить, люди бояться порушувати цю тему. Але про це треба говорити. В інших селах пам'ятні дошки встановлюють на фасадах селищних рад, ФАПів, але це теж не місця пам'яті. Це проблема, яка потребує переосмислення і зміни підходів», – говорить учителька Покалівського ліцею Тетяна Гошовець. Суголосні думки має і спеціаліст з публічної історії та історичної наратології Антон Лягуша: «Ми маємо йти поетапно, – каже про процес побудови пам'яті дослідник. – Я проти меморіалізації у вигляді дощок пам'яті, наприклад, у школах. Це перетворює публічні місця на псевдомонументи. Це моя персональна позиція. Але я за те, щоб громади пам'ятали людей, які загинули». Щоби історія жила і мала продовження, вона має бути зафіксована на локальному рівні, наголошує фахівець [16].

Тимчасом громади поодиноці вирішують питання впорядкування пам'ятних знаків. Зокрема у Львові в жовтні 2023 року затвердили новий порядок встановлення і вигляд уніфікованих меморіальних таблиць. У лютому 2024 року Міська рада Дніпра затвердила свої правила розміщення меморіальних дощок та їх типовий взірець. А в березні цього року відповідне рішення прийняли і в Києві [17, 18].

Пам'ятники

Окрім меморіальних дощок, поширеною комеморативною практикою стало і встановленням пам'ятників на честь подій і людей війни. Власне, складається враження, що відкриття пам'ятників і меморіальних знаків чи не єдина форма пам'яті про героїзм і жертвність, яку знає місцева влада та більшість громад. По всій Україні, починаючи від 2014 р., зводились пам'ятники українським воїнам. Традиційно в оздобленні цих місць пам'яті скульптори й архітектори використовували мотив хреста (християнську символіку жертвності та гідної смерті), образ янгола-охоронця, меча; вдавалися до таких форм, як стела

чи обеліск. Натомість фахівці наголошують на травматичному впливі такої естетики [19, 5].

Коментуючи встановлення у Харкові пам'ятника загиблим внаслідок російсько-української війни дітям, лауреат Шевченківської премії, художник Павло Маков зауважив: «З пам'ятниками в міському просторі взагалі біда в Україні. Подивіться на новий пам'ятник загиблим дітям у Харкові. На відкриття приїжджає дружина президента. Вона плаче. Плаче, звісно, через загиблих дітей, думаючи про них, і, напевно, робить це щиро. Але і сам по собі пам'ятник примушує заплакати. Тому що це жахливо – естетика типових надмогильних пам'ятників “пацанам” доби 1990-х. Що, в Україні немає скульпторів гарних? Є дуже гарні скульптори. Але чомусь знаходять якихось таких кладбищенських і ставлять пам'ятники саме в цій естетиці. І саме таке естетичне ставлення до загиблих дітей ми закарбовуємо в майбутнє. Тому що ти цей пам'ятник уже не прибереш. Бо це святе. Як ти прибереш пам'ятник загиблим дітям? Який би поганий не був, він стоятиме» [20]. Нагадаю, що цей пам'ятник було відкрито 4 червня 2023 року поруч з Палацом дитячої та юнацької творчості у центрі Харкова. Його автором став Михайло Ятченко. П'ятиметровий монумент складається з фігур двох дітей, які в образі янголів з обгорілими крилами літають над гранітною глибою, що уособлює вибух. «Маленьким янголам, які так рано зустрілись з людською жорстокістю та, на жаль, ніколи не стануть дорослими...» – вибито на камені. Цей напис розкритикували чи не найбільше. Адже він не містить жодної згадки про російську агресію – джерело тієї жорстокості, що несе смерть. Пам'ятник виготовлено за ініціативи народного депутата України Павла Якименка і групи меценатів. Про ідею створення монумента загиблим дітям у Харкові публічно не оголошувалося. Конкурсу на рівні міста або області не було [21].

Ще більше дискусій викликало встановлення скульптури Олександра Мацієвського на території Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця», де розташований також Головний військовий клінічний госпіталь. Пам'ятник було відкрито 6 грудня 2023 року, в День Збройних сил України. Його створено з ініціативи мецената Валентина Вінцелевича. Над втіленням працювали майстри Олег Цьось та Альбіна Сафонова. Цей проєкт оголив цілу низку проблем, пов'язаних із меморіалізацією у громадському просторі. Тож варто розглянути його детальніше.

Передусім він порушив питання етичних меж і підходів у сучасних комеморативних практиках. Вшанування пам'яті – це насамперед про повагу і вдячність. А на переконання експертів і громадськості, у створенні

гіперреалістичної фігури загиблого воїна за мить до смерті та обрамленні її скляним кубом поваги немає. Така художня форма перетворює пам'ятник героїчно загиблій людині на її «експонат», що перегукується із музеєм Мадам Тюссо чи кунсткамерою. Це невдале художнє рішення фактично знецінює подвиг героя, перетворюючи його на ярмаркове шоу – прийдіть подивіться на українського солдата, який не вижив. Це трансформація трагедії і горя війни на елемент гламурної культури. З іншого боку, скульптура змушує глядача знову і знову переживати сцену розстрілу героя, що лише повторно травматизує наше і так травмоване війною та втратами суспільство. І якщо взяти до уваги, що значна частина цих глядачів – евакуйовані з фронту поранені захисники, які проходять лікування у військовому шпиталі, то поява подібної скульптури саме в цьому місці стає взагалі неприйнятною. Адже цей проєкт не лише не має поваги до загиблого героя, але й не виявляє її до живих воїнів, викликаючи флешбеки, відчуття провини вцілілого, демонструючи, що отак недолуго пам'ятатимуть і їх [2, 22]. Один із військовослужбовців зізнався: «Я не боюся смерті. ... От чого я дійсно боюся, то це того, що після смерті з мене зроблять опудало. Чи то реальне, чи то віртуальне, – не має значення. Свого часу мене боляче різонула фігура на території військового шпиталю. Точна копія бійця за секунду до загибелі у скляному ковпаку. Мені здавалося, що це я. Закритий назавжди у вітрині на поталу випадковим перехожим. Цінний лише фактом своєї загибелі, а не тим, що робив за життя. Декорація для чийогось фото. Фото на тлі загиблого. Якась спотворена, викривлена реальність...» [23].

Варто також зазначити, що обраний авторами гіперреалізм не несе жодної художньої функції. Ба більше, фотографічна схожість скульптури із постаттю воїна лише погіршує сприйняття, вважає кінорежисер Іван Сауткін: «Те, що він дуже схожий, не робить героя живим. Його вбито. Але останні слова перед розстрілом наповнили його смерть СЕНСОМ, який він передав усім нам. На жаль, герої вмирають, але їхні подвиги живуть. І пам'ять про героїв живе, дякуючи їхнім подвигам. ... Гіперреалістичні фігури [австралійського скульптора Рона М'юєка], наприклад – це роздуми про естетику смерті у живому, про велич природності. Натомість фігура Олександра Мацієвського – це просто повторення зовнішності, без жодної думки. Дуже майстерне та якісне. Адже, робили відомі майстри спецефектів для кінофільмів». Він зауважив, що скульптура героя лише підкреслює: зовнішність є, а життя всередині немає. «Я не впевнений у тому, що образ Олександра Мацієвського заслуговує на закріплення за ним саме таких емоцій», – наголошує І. Сауткін [22].

У багатьох експертів виникло питання, чому автори обрали саме деталізоване реалістичне зображення, а не символічне рішення. Найімовірніше, їм забракло мистецького хисту. Однак, як уже зазначалось, в українській комеморативній культурі впевнено домінують саме традиційні фігуративні пам'ятники. «Люди звикли, що пам'ятник – це ідол з рукою вгору чи рукою вниз», – каже Володимир Семків, співавтор меморіальних пам'ятників, що спонукають до діалогу, – барельєфа «Стіна пам'яті Небесної сотні» в Івано-Франківську та Меморіалу Героїв у Бурштині. «Зараз не до пам'ятників. Потрібно війну виграти. Але я б дуже хотів, щоби після нашої перемоги талант перемиг містечковість. Проблема суспільства в багатьох сферах, що люди не довіряють фахівцям і думають, що вони знають краще: хочуть ангела з мечем і щитом, і ще шини обов'язково знизу. Такі розмови часто виникають. Аби цього не було, художник має бути доволі твердим і не вестися на такі речі. Кожен пам'ятник – це мистецький твір. Він має бути переконливим, впливати на людей, змушувати зупинитися і задуматися», – переконаний скульптор [1]. Критично про реалістичні монументи відгукується і О. Довгополова. На її думку, вони не мають жодної доданої вартості й цінні лише тим, що візуалізують відоме фото, чи в нашому випадку – відео. Людина впізнає зображення – і може розповісти історію. «Це як дитяча забавка: відчуваєш радість від власної “експертності”, впізнаєш та точно знаєш, що тобі хочуть сказати», – каже дослідниця. Натомість вона переконана, що меморіали мають ставати точками збирання наративу, фіксувати дещо важливе для всієї спільноти, не просто копіювати шматок реальності, а давати ширший меседж. З цим, на думку О. Довгополової, краще справляються рефлексивні монументи – вони створюють простір запитання та трансформації досвіду. Зрештою, найпотужніші меморіальні традиції ХХ століття при зовнішній простоті є багат шаровими та неоднорівними. Водночас фахівчиня дійшла висновку, що тяжіння до буквальної меморіальної мови на протигагу символічній властиве не лише українцям, тож не варто спрощувати і пояснювати все спадком соцреалізму. За її спостереженням прямолінійні рішення є ближчими для ветеранських організацій різних часів у різних країнах. Дослідниця навіть припустила, що в протистоянні авторів символічних і реалістичних меморіалів зашите взаємне нерозуміння цивільних та військових. Про це вона запитала знайомого захисника. Той відповів що, по-перше, зараз в Україні не час для меморіалів, а по-друге, досвід війни – це гранично конкретний досвід, в якому немає місця абстракціям. Тому він зараз не може уявити абстрактний меморіал героям російсько-української війни. Можливо, з часом це зміниться. Однак слід бути чутливими до того, як самі люди хочуть пам'ятати. І лише в діалозі між усіма зацікавленими

сторонами – державою, суспільством і фаховою спільнотою – можна створити гідні місця пам'яті, які чесно розкажуть про трагедію і героїзм нинішньої війни [24].

Та повернімося до нашого пам'ятника. Немає сумніву в тому, що Герой України Олександр Мацієвський став одним із найвідоміших уособлень доблесті, честі, гідності й патріотизму всіх українських захисників, а пам'ять про нього буде передаватися з покоління у покоління. Однак, встановлюючи йому персональний пам'ятник, ми наче не помічаємо десятків, якщо не сотень, інших розстріляних у полоні українських воїнів, чікими останніми словами цілком імовірно також було гасло «Слава Україні». Про них немає інформаційних свідчень, але це не означає, що їх не було. Подібної селективної комеморації вдалося б уникнути, якби це був символічний пам'ятник розстріляному полоненому. Тоді б усі вбиті росіянами в полоні українські воїни мали на нього право. Як у випадку з відкритим торік у Ніжині меморіалом на честь загиблих захисників України, у центрі якого – пам'ятник Олександрю Мацієвському [25]. Однак встановлена на території Київської фортеці фігура підписана іменем Олександра Мацієвського. Закономірно виникає питання, хто, власне, має право вирішувати, кого з героїв увічнювати в пам'ятниках. Наш випадок каже – той, хто має гроші. «Головна проблема подібних об'єктів у тому, що вони демонструють, що це так, як ми маємо робити. Тобто якщо у вас трапилося горе, ви замовляєте будь-якого майстра й він ставить скульптуру в центрі столиці. Жодних проблем немає. Потрібно тільки знайти гроші. Якщо грошей немає, тоді сорі, ваш герой не буде вшанований. Якщо нема на скульптуру, то, може, вистачить на мурал. Є окремі герої, яких вшанує місто. Є ті, які будуть забуті. І це вирішує не Інститут національної пам'яті, не Офіс Президента, не Міністерство культури й навіть не КМДА – це вирішують люди, які не мають досвіду, експертизи, розуміння того, як працює мистецтво в публічному просторі і які прийоми можуть і не можуть бути використані, коли йдеться про вшанування пам'яті. Це велика проблема. І навіть не проблема регуляції, а проблема державного лідерства», – коментує ситуацію арткураторка Катя Тейлор [26]. До того ж ця приватна ініціатива була втілена не просто у якомусь громадському просторі, а на території Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця». О. Балашова зауважила: «Команда музею, який створений, щоб працювати з воєнною історією, розписалася у власній професійній непридатності та нездатності мати справу з масштабними викликами. Мало того, що вони за всі роки війни не запропонували жодної системної роботи в контексті меморіалізації. Вони віддали свою професійну експертизу випадковим людям, які просто мали енергію та гроші, щоб втілити свою сумнівну (а можливо

навіть і комерційну) ідею. І ніхто з музейних фахівців не поставив її під сумнів» [2].

Принагідно детальніше зупинюся на пам'ятниках окремим воїнам. Поза сумнівом, вони мають посісти належне місце у просторі пам'яті наших міст і сіл. Врешті, як зазначено в рекомендаціях для місцевих громад щодо вшанування людей і подій російсько-української війни, пам'ять сильніша, коли вона персоналізована. Однак ці постаті мають бути знаковими, щодо них та їхньої ваги для нашої перемоги має бути безумовна суспільна згода. Погодьмося, таких зараз небагато. З переважною ж більшістю персональних пам'ятників доречно зачекати до перемоги. Коли суспільству відкриються подвиги і жертвовність усіх героїв, а не лише висвітлених у медіа. Керівниця культурних проєктів К. Тейлор також справедливо наголошує, що внесок кожного воїна в цій війні має значення. Та коли з'являється скульптура, присвячена одній людині, для сімей десятків тисяч загиблих, біль яких повністю проігноровано, проблема залишається не вирішеною. Кожна людина, яка втратила близького на цій війні, не хоче, щоб він був забутий. Кожна людина хоче винести свій біль у суспільний простір, бо хоче бути почутою. Однак названа на честь героя вулиця, присвячений йому пам'ятник чи мурал здатні вирішити питання тільки для однієї конкретної людини. Тому потрібно шукати іншу форму. Але відштовхуючись від суспільної, а не приватної точки болю, переконана К. Тейлор [26]. Своєю чергою депутат Київради Вадим Васильчук вважає, що кількість приватних ініціатив щодо встановлення пам'ятників окремим військовим така велика, оскільки в місті просто немає достатньо меморіалів, які б уособлювали образ усіх військових. Якщо у кожному районі створити алею, сквер чи пам'ятний комплекс, більшість питань про встановлення пам'ятників окремим героям буде знято, вважає він [27].

Заради справедливості варто згадати і вдалі приклади пам'ятників. Меморіалом нового типу можна назвати імерсивну інсталяцію «Хрест Героїв», яка є не лише місцем пам'яті, але і сили та розради. Монумент відкрито 24 лютого 2024 року у Вишгороді (детальніше про нього йдеться у першій частині роботи) [28]. До другої річниці звільнення Ірпеня там створили монумент «Воля», присвячений героїчному спротиву міста проти російських загарбників. Скульптуру виготовили із залишків російських боєприпасів, що летіли на регіон на початку повномасштабного вторгнення, передусім – Ірпінь, Бучу, Макарів і Бородянку. Це символічне перетворення знаряддя руйнівної сили на монумент стійкості та нескореності. «Всього металу замало, щоб нашу волю зламало» – викарбовано на монументі. «Воля» – повністю волонтерський проєкт. Його ініціатором став мешканець Ірпеня Михайло Огерук [29]. Попри малу форму, гідним прикладом вшанування українських захисників є мініскульптура «Герої», яку встановили на Аскольдовій могилі у Києві. У ній відобразили воїна, який

прихилив коліно перед українським прапором. Роботу спеціально розмістили на такій висоті, щоби запропонувати людям, які цю скульптурку шукають, теж схилити коліно перед українським воїном і виявити свою шану. Автор – Юрій Білявський. Проєкт реалізовано в рамках ініціативи Юлії Бевзенко «Шукай!», яка допомагає вивчати історію Києва у бронзових скульптурках. Попередньо до маршруту проєкту включили ще дві мініскульптури, пов'язані з російсько-українською війною: «Привид Києва» – збірний образ пілотів 40-ї бригади тактичної авіації Повітряних сил ЗСУ, які захищають небо столиці (авторка Анна Роздорожнюк), та «Паляниця» – древній український символ, що під час війни став словом-паролем для розпізнавання своїх і мемом, який висміює російську пропаганду (автор Ю. Білявський) [30, 31].

Однак наразі ці пам'ятники є поодинокими вкрапленнями на тлі одноманітних похмурих проєктів у стилі надмогильних плит і скульптур. «На жаль, якщо ми будемо продовжувати робити з міст цвинтарі або музеї воскових фігур під відкритим небом – ми можемо дискредитувати і маргіналізувати саму ідею та отримати зовсім небажаний результат», – вважає засновник фонду «Повернись живим» і колишній заступник міністра оборони України Віталій Дейнега. На його думку, для України саме час починати працювати над осмисленням ідеї гідного вшанування пам'яті загиблих. «Це не те, де можна придумати концепт на кухні з друзями і поставити на площі на десятки років. Це загальнонаціональна травма в багатомільйонній країні. Травма, яка продовжується, і незрозуміло коли і чим закінчиться. Не можна за жодних обставин дискредитувати тему меморіалізації, коли уже в кожного хтось ніколи не візьме слухавку», – переконаний громадський діяч [22]. Врешті, встановлення пам'ятників у громадських просторах регулюється постановою Кабміну «Деякі питання спорудження (створення) пам'ятників і монументів» від 8 вересня 2004 року та Наказом Державного комітету України з будівництва та архітектури Міністерства культури і мистецтв України «Про затвердження Порядку спорудження (створення) пам'ятників і монументів» від 30 листопада 2004 року. Останній документ, зокрема, передбачає обґрунтування доцільності увічнення тих чи інших подій, чи осіб; погодження з органом місцевого самоврядування питання спорудження пам'ятника, місця його встановлення з урахуванням генерального плану населеного пункту; проведення конкурсу. Тож наявний хаос у цьому питанні маємо передусім через недотримання прописаних процедур [32, 33].

Варто також зазначити, що повномасштабне вторгнення РФ у лютому 2022 р. спонукало до критичної переоцінки практик імперсько-російської та радянської меморіалізації як, по суті, колоніальних. Дерусифікація 2022 р. пішла значно далі, ніж декомунізація, зумовивши рішення щодо очищення публічного простору України від пам'ятників російській зброї [19]. Як зауважив заступник

голови Українського інституту національної пам'яті України Володимир Тиліщак, російське вторгнення допомогло багатьом українцям побачити джерела російської історичної пропаганди. Усвідомити, що ті назви і об'єкти на честь російських діячів чи подій історії, які багато десятиліть комуністична влада нав'язувала нашим містам і селам, не про заслуги їхніх діячів, а про імперське панування над Україною. Водночас історик підкреслює, що усунення пам'ятників не повинно призводити до зменшення культурного простору: «Тому нині треба сміливіше вводити в публічний простір імена людей, які є прикладом служіння своїй Батьківщині. Тут важливу роль матимуть ініціативи територіальних громад, які й повинні визначати, якими вулицями ми ходитимемо, та які пам'ятники прикрашатимуть наші міста і села» [34].

Мурали та графіті

На рівні з меморіальними дошками стріт-арт став фактично найпоширенішою практикою пам'яті про російсько-українську війну. Адже пам'ятники споруджувати чи переназвати іменами героїв вулиці довше і процедурно складніше. Натомість маємо майже повну відсутність регуляції вуличного мистецтва: наразі в країні немає універсальної процедури погодження зображень у громадському просторі, як і законодавчої бази для цього. Врешті, стріт-арт у всьому світі вважається демократичною, навіть провокативною формою мистецтва. І головне завдання, яке вбачають у своїй роботі вуличні художники, не продукування красивих малозмістовних декорацій для «комунально-розважального покращення», а створення образів, які змушують мислити і змінюють світ. Водночас робота в публічному просторі має бути більш толерантною, етичною, ніж коли йдеться про мистецтво, представлене в галереї або в музеї, відзначає мистецтвознавиця і засновниця інституції культурного розвитку *Port of Culture* К. Тейлор [4, 35, 36, 37].

Після повномасштабного російського вторгнення мурали та графіті на тему війни можна зустріти по всій Україні. Навіть на окупованих територіях ще з 2014 року ширяться символічні графіті з українською символікою та гаслами. За словами художника з Донецька Сергія Захарова, який на початку війни під час окупації рідного міста почав розміщувати на вулицях глузливі зображення бойовиків «ДНР», для нього це було єдиною доступною формою спротиву загарбникам і обміну знаками між своїми в окупації. Його роботи «портрет» Гірка-Стрелкова з дулом пістолета біля скроні та написом «Just do it», весілля бойовика Мотороли, російські окупанти в образі Шарикова з прапором «Новоросії» – творчий відлік, символічний старт ненасильницького спротиву російській окупації, який чинять українці донині, ось уже десять років, у різних регіонах України. Повномасштабна агресія росії лише активізувала цей процес.

Відтоді з'явилося чимало потужних художніх висловлювань. Це, зокрема, мурал «Воїн зшиває прапор України», створений Олександром Корбаном у Києві в дні визволення Ірпеня та Бучі. На ньому зображено руки військового, які зшивають стяг, що символізує країну. Ще один столичний стінопис – «Свята Джавеліна» – модернізує давню іконописну традицію: замість мечів чи списів на муралі зображено протитанковий ракетний комплекс *FGM-148 Javelin*. Однак його поєднання з релігійним символом – німбом – викликало дискусію та невдоволення Ради Церков, і на їхню вимогу німб замальювали. Автор оригінального малюнка – Кріс Шоу, а сам мурал створила творча група *Kailas-V*. У звільненому Херсоні Костянтин Качановський намалював сильну емоційну роботу «росія тут НІКОЛИ!». На ній зображено дівчинку, яка змиває зі стіни герб росії – двоголового орла, внизу суголосний із назвою стінопису напис. Вражаючою є філософська серія робіт Гамлета Зінківського на потрощених війною будинках звільненого Ізюма. Серед них – графіті на прошитих пострілами воротах із зображенням різних вимірювальних пристроїв із написом «Чим вимірюється наша свобода?» та робота на так само побитих пострілами дверях із намальованим наплічником, невеликою сумкою і боксом для тварин, яку автор підписав «Тривожна валіза. Як мало важливого». Знаний британський андеграундний художник Бенксі створив в Україні вже сім графіті. Мабуть, найвідоміше серед них – зображення поєдинку двох дзюдоїстів на стіні розбомбленого росіянами будинку в Бородянці. На ньому малий хлопчик кидає на татамі дорослого чоловіка, в якому зчитується образ президента росії. Також на майдані Незалежності можна побачити роботу Бенксі з дітьми, котрі катаються на протитанковому їжаку, як на гойдалці [38, 39, 40, 41].

Графіті та мурали воєнного часу головним чином комунікують вдячність героям за відвагу; підтримку й підняття бойового духу українців; привернення уваги світової громадськості до подій в Україні [42, 43]. Присвячені героям твори, як правило, зображають конкретних осіб, або ж збірний образ українського захисника, волонтера, рятувальника, медика, енергетика... – всіх тих, хто робить свій внесок у боротьбу з ворогом. Окремо серед них варто виділити меморіальні стінописи. До прикладу, на одній з адмінбудівель Верховної Ради України у Києві відкрили мурал із зображенням Героя України Олександра Мацієвського, присвячений усім загиблим Героям-захисникам (автор – французький художник Крістіан Гумі, відомий під псевдонімом *C215*); у пам'ять про полеглого в Маріуполі бійця «Азову» Віталія Трухана з позовним «Біщуха» створили мурал на фасаді чернігівського ліцею, де він навчався (автор – Дмитро Адериho); Вадиму Бобрівнику, який загинув під час виконання бойового завдання на Харківщині, присвятили стінопис на фасаді будинку в містечку Полонне Хмельницької області, де мешкають його батьки (авторство команди *MURAL MARKET*), та багато інших

[44]. Як правило, це портретні зображення чи постаті у повен зріст в тій чи іншій формі, часто на жовто-блакитному тлі. На думку урбаніста Юрія Грановського, така спрямована на програмування простору пам'яті меморіалізація є тоталітарним спадком: «Орієнтуючись на традиційний підхід, ми отримуємо зрештою нові за формою, але старі за сенсом рішення, які не сприяють переосмисленню подій, а радше фіксують пам'ять, знеживлюючи її. Замість величезного пам'ятника ми малюємо героя на всю стіну. Таким рішенням бракує мистецької метафори, яка б дозволяла користувач_кам місця нашаровувати свої досвіди та створювати власні сенси». Прямолінійне рішення на кшталт величезного пам'ятника чи то муралу, на переконання фахівця, швидко призводить до сліпоти користувачів і перестає виконувати свою функцію [45]. Такі простори часто залишаються маргіналізованими серед громадян. Своєю чергою К. Тейлор вважає появу меморіальних стінописів результатом неналежної роботи держави з політикою пам'яті: «З муралами, що стосуються вшанування пам'яті, на мою думку, поки нічого робити не потрібно. Ми спостерігаємо, як місто змінюється під час війни. Так, частина з цих проєктів, на жаль, спірні в своєму виконанні. Але вони з'явилися як реакція на втрату. Люди не просто так це зробили. Їм болить, вони таким чином створюють суспільну літургію. І я бачу це не як візуальну проблему, а як негативний тренд, який виник тому, що в державі не відпрацьований інструмент роботи з політиками пам'яті: як працювати з колективною травмою, які ритуали, події, проєкти, програми ми пропонуємо людям, що втратили близьких. Чому їм аж так потрібно кричати про свій біль, щоб виносити це в простір міста? На мій погляд, це тому, що ми не дали їм іншого способу опрацювання травми. І це відповідальність держави. Таким чином, для мене мурали з військовими – це не причина, це, скоріше, наслідок» [46].

Дискусійним також є питання створення муралів чи графіті безпосередньо в місцях трагедії. На думку художника Михайла Алексеєнка, таке втручання у простір горя і болю інших людей є неетичним: «Коли ти залишаєш своє висловлювання безпосередньо в місці чужої травми, ти фактично приватизуєш це місце. З погляду етики я проти таких речей. Але війна змінила дуже багато всього, ми жертвуємо приватністю заради публічності, ми жертвуємо приватністю однієї особистості заради розголосу. Всім зрозуміло, що Бенксі має мільйони підписників, які побачать його публікацію, й це максимальний розголос. Такі зараз реалії, й повинен пройти якийсь час, щоб зрозуміти, як з цим працювати далі» [47]. Створені на місці злочину художні роботи також нівелюють і сам цей злочин. Зокрема у квітні 2024 року в Бучі на місці розстрілу цивільних російськими окупантами американські митці Джонні Ешбоу та Трістан Джордж створили два мурали. До цього там був саморобний меморіал від родичів. На стіні

лишалися сліди від куль. «Я вважаю, що консервація місць такими якими вони були в історичний момент, – це теж форма збереження пам’яті, а також, що часом трапляються такі історії в людстві, в які не треба нічого домальовувати, бо вони вже самі по собі історія», – коментує цю ситуацію Софія Кочмар, продюсерка фільму про розстріли в Бучі «Я звертаюся до нього за іменем» [48]. Ця тема перегукується зі скандалом навколо стели на в’їзді до Донецької області, яку група волонтерів відчистила від підписів і наліпок, залишених військовими. Зараз в Україні популярний принцип «Відбудуємо краще, ніж було». Однак усе відбудувати неможливо. «Маріупольського драмтеатру ніколи вже не буде. Є речі, які ми маємо залишити руїною, тому що все інше буде брехнею», – наголошує О. Довгополова [49].

В контексті стріт-арту доречно також окремо зупинитися на роботах іноземних авторів. Чимало з них побували в Україні під час повномасштабної війни та створили тут свої роботи на знак підтримки і солідарності з нашою країною. Окрім уже згаданих Бенксі та Крістіана Гюемі, це німецький вуличний художник Томас Баумгертель (відомий під псевдонімом *Bananensprayer*), французький митець Арно Кусек, італійські автори Сальваторе Бенінтенде (псевдонімом *TvBoy*) і *Manu Invisible* тощо [50, 51, 52, 53]. З одного боку, до їхньої інтервенції у громадський простір ставляться більш поблажливо, особливо якщо художники відомі. З іншого боку, творам закордонних митців часто бракує знання українського контексту. До прикладу, американські художники Джонні Ешбоу та Трістан Джордж, про яких уже йшлося, створили у вересні 2023 року в Бучі стінопис «Українська жінка». Коментуючи цю роботу К. Тейлор зазначила: «Мені тут не вистачає діалогу з українською художницею, яка б сказала: все круто, але сьогодні українська жінка – це, по-перше, жінка в шоломі, а не у вінку, і вона не обов’язково “на губах” (вибачте, наболіло). Тобто, іноземні художники зобразили своє уявлення про українок. Молодці. Це було б доречно десь у Штатах. А тут це виглядає як нерозуміння контексту, актуальних викликів і ролі жінки в суспільстві» [4]. Вже через п’ять днів після відкриття цей мурал облив фарбою чоловік, аргументувавши свій вчинок тим, що зображення йому не сподобалося. Тож залучення іноземних митців геть не гарантує створення вдалого стріт-арту. Зрештою, навіть графіті Бенксі частина українців сприйняла негативно, назвавши їх естетизацією війни [54].

Тема героїзації війни також усе частіше стає полем для спекуляцій і формального засвідчення патріотизму. З цього приводу депутатка Київради і засновниця та керівниця громадської організації «Місто-сад» Євгенія Кулеба зауважила: «Мурали навчилися використовувати недобросовісні бізнеси, які

використовують хорошу справу для міста як приховану рекламу. Мій антирейтинг у цьому плані очолює мурал, який нещодавно було створено «за мотивами» вже легендарної світлини Анастасії Тихої, на якій вона зображена із собаками з інвалідністю. На муралі ж повністю викривлена реальність і спотворена ідея – через те, що спонсором його створення був бренд корму для тварин, собаки на муралі красиві та доглянуті. Для мене це маніпуляція та прихована реклама, що спотворює історію й реальність. Для мене це гірше, ніж художнє виконання, яке ставиться під сумнів». На проблему паразитування на темі війни і патріотизму також вказує К. Тейлор: «Сьогодні все частіше спекулюють на хорошій, правильній темі. Чи можна відмовити намалювати матір і дитя, або військового, або медика? Бога в душі немає, чи що? Думаю, для хороших тем у місті має бути окреме місце – воно називається соціальна реклама. І така реклама має бути виконана на бордах або намальована, що теж цілком окей. Під нею або на ній стоїть назва проєкту або лого хорошого бренда. І це свідчення того, що це реклама, а не мистецтво. І головний момент – вона в публічному просторі ненадовго». Також на думку арткураторки, мурал із соціальною проблематикою доречно створювати тоді, коли інакше донести до суспільства ідею неможливо. Цей критерій буде актуальним не завжди, але є актуальним зараз для України, Києва, де, по-перше, уже забагато муралів, а, по-друге, є контекст війни, переконана мистецтвознавиця [36].

Врешті, відсутність регуляції спричинила появу численних стінописів, в тому числі на історичних і культурних пам'ятках, які ніяк не пов'язані тематично, виконані спірно і часто не стоять на балансі міста (тобто вони будуть спотворюватися з часом і ніхто за це не відповідатиме). На думку К. Тейлор, нині мурали створюють не куратори, а всі, хто хоче вирішити свою проблему на стінах міста і має на це кошти. При цьому часто не враховується майстерність художника, його вміння працювати в публічному просторі, інтерпретація теми, а не прямолінійне зображення «в лоб», доречність і відповідність роботи конкретному місцю, думка місцевої громади [4]. «Кічуха, як особистий каприз замовника, має абсолютне право на існування. Зовсім інша річ – громадський простір, – зауважує художник Віталій Кравець. – Муралі не повинні перетворити місто на звалище низькопробних фантазій людей з проблемною самооцінкою. Навіть найсвятіші теми в такому масштабі, в неконтрольованій кількості і якості можуть просто перетворитись на треш-контент» [55]. Є. Кулеба вважає, що ситуацію могли б вирішити конкурси проєктів публічного мистецтва – муралів, пам'ятників та скульптури. Ця практика широко поширена в європейських містах. Влади міст виносять на обговорення площини, що хочуть віддати під стінописи, а

експертна комісія обирає найбільш релевантні художні проекти. В багатьох випадках останнє слово за громадами самих районів. «Монументальне мистецтво в публічному просторі не може з'являтися без зрозумілої процедури й експертної оцінки. Звичайно, окремих виклик зібрати та затвердити на рівні міста експертну раду, до якої буде довіра. Але, думаю, ми як громада до цього дозріли», – підсумовує депутатка [36]. Мер Мелітополя Іван Федоров підтверджує, що прозорі конкурси із залученням компетентної експертної комісії допомагають і порозумітись владі міста з громадою, і створити цінні твори в публічному просторі. На його переконання, завдання влади міста – створити такі умови, щоб визнані професіонали від мистецтва були залучені в конкурс і в творення – щоб потім у їхньому виборі ніхто не сумнівався [4]. Своєю чергою керівниця патронатної служби «Азову» Олена Толкачова вважає, що без хаотичних проявів пам'яті зараз обійтися важко: «Ці прояви необхідні для піднесення бойового духу, і це точно не можна заборонити, проте можна врегулювати – держава має сприяти тому, щоб ці прояви пам'яті виглядали доречними в місті» [26].

Музеїфікація війни

Музейні заклади відіграють важливу роль у формуванні історичної пам'яті та національної ідентичності. Безперечно, важливим таким осередком для українців стане майбутній Національний музей російсько-української війни. Його спорудження, як і у випадку з національним меморіалом, – справа, яку належить втілити після перемоги. Хоч голова Українського інституту національної пам'яті А. Дробович вважає, що мудро було б уже зараз створити юридичну особу з ядром фахівців, які б займалися пошуками, впорядкуванням колекції, підготовкою концептуальних рішень [6]. Зрештою, обговорення щодо концепції та формату майбутнього музею ведуться уже сьогодні [56]. На думку Ігоря Пошивайла, директора Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції Гідності, це може бути Національний музей історії російсько-української війни, Музей української перемоги і миру, Музей незламності української нації, Музей українських героїв – залежно від того, які фокуси і пріоритети у наративі про цю війну визначатимуть влада, суспільство, ветеранське і експертне середовище. Утім, історик застерігає, що не слід його називати музеєм рашизму чи російської агресії, оскільки він не має увічнювати злочинців таким чином і фокусуватися на них, це не має бути музей пам'яті московитських злочинців, а швидше музей героїзму і переможності українського народу. Теми про рашизм, його суть, походження, причини появи, здійснені злочини та покарання звісно ж будуть відображені в такому музейному просторі, утім, не слід цьому мордору робити пам'ятник. На переконання І. Пошивайла, головна мета

майбутнього музею про російсько-українську війну – зберегти інклюзивну пам'ять про героїчну боротьбу української нації за свободу, гідно вшанувати її героїв, зцілити народ від травми війни і забезпечити його незламність і переможність у захисті вітчизни. Музей може бути у Києві зі статусом національного, представляючи тему глобально, а також з філіями у регіонах, висвітлюючи локальні особливості війни і вшановуючи передусім місцевих героїв та ветеранів. При цьому доречно заснувати філії у символічних у цій війні містах: у Маріуполі, Бахмуті, Соледарі, Северодонецьку, Ізюмі, Куп'янську [57].

Якою знатимуть історію нинішньої російсько-української війни – значною мірою залежить від музейників. Власне, ця війна відразу стала об'єктом музеєфікації «гарячої історії». Провідні державні історичні музеї почали задавати тон, експонуючи війну в тимчасових виставкових проєктах. 1 квітня 2023, на річницю звільнення села Ягідного Чернігівської області, Національний музей історії України зробив виставку «Концтабір Ягідне», яка документує злочин російських військових проти цивільного населення. Вона оповідає про перебування мешканців села в тісному приміщенні підвалу школи, де їх тримали російські окупанти протягом майже місяця. Сама виставка нагадує спуск до підвалу, де можна побачити фото з мирного життя школи, малюнки, створені до та після окупації. До речі, виставка, як і спроби меморалізації, в самому Ягідному викликають критичні зауваження, виявляючи одне з найважчих завдань для майбутніх проєктів меморалізації трагічних подій та травматичних місць.

Ще один лідер у меморалізації війни – Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності. У 2018 заклад організував виставку «Війна поруч» – проєкт добровольця-документаліста Олеся Кромпляса, що включає фотовиставку «Звільнення Маріуполя. Літо війни» та експонування металевих вуличних скульптур. У 2021 музей став співзасновником дводенного воркшопу, присвяченого зображенню російсько-української війни в музеях. З часу повномасштабного вторгнення музей реалізував кілька експозиційних проєктів, які виставлялися в різних музейних та урбаністичних просторах. «Війна за ідентичність. Сила опірності культури» стала результатом експедицій у регіони, які найбільше потерпіли від окупації. Основу експозиції становлять свідчення руйнувань, а також спротиву українців. Виставка «Інфоспротив» розповідає про види інформаційної відсічі російському ворогу, починаючи від радянського часу, з особливим акцентом на сучасні події. Виставка «Рашизм – це...» на 16 плакатах розповідає про характерні риси рашизму, як-от культ вождя, імперський реваншизм, ксенофобію, варварство та прагнення знищити культурну спадщину. Виставка «Потенційно (не)прийнятний контент»

представляє серію робіт Стаса Жалобнюка, виконаних під час російсько-української війни. Це рефлексія на травматичні події, такі як звірства в Бучі, новини про злочини окупантів та ін. Виставка «The War Is Not Over Yet» розповідає про журналістів, які загинули або постраждали від воєнних дій. Експозиція «Український Фенікс. Васильківська майоліка» присвячена легендарному керамічному півнику з Бородянки. На фотовиставці «Соледар. Сіль. Війна» представлено два образи міста – мирного та знищеного війною.

Музей історії України у Другій світовій війні з 2014 року найактивніше претендує на лідерство у музейному експонуванні російсько-української війни. Із 3 квітня по 6 травня 2022 року команда музею здійснила подорожі до щойно визволених населених пунктів Київщини та Чернігівщини, зібравши багато автентичних експонатів, 1776 з яких увійшли до виставки «Україна – розп'яття», що відкрилася 8 травня 2022. В анонсі виставки зазначено, що «уперше у світовій музейній практиці створено стаціонарну експозицію про війну в реальному часі й під час війни, яка триває». До речі, цей виставковий проєкт був відзначений міжнародною премією *Museum and Heritage Awards* та спецвідзнакою конкурсу Європейської музейної академії.

1 червня 2022 музей відкрив мультимедійний проєкт «Діти» – це мартиролог дітей, загиблих у період повномасштабної російсько-української війни. А 4 червня того ж року було представлено виставку «100 днів. Війна очима дітей». «Захисники» – ще одна виставка про війну, присвячена героїчним українським воїнам. Директор музею разом із фотографом відвідали лінію фронту, де зробили світлини оборонців України. Окрім того, музей презентував кілька виставок, які так чи інакше презентують тему війни, – це «Обереги з війни», «Музейний фронт», «Ленд-ліз. Перезавантаження» [58].

Варто зазначити, що російсько-українська війна запустила процес переозначення і самого музею. Торік, коли на щиті Батьківщини-матері радянський герб замінили на тризуб, Вчена рада музею одностайно ухвалила рішення про перейменування закладу на Національний музей війни за незалежність. Наразі музейники очікують погодження пропозиції від МКІП. Нині ж, за словами генерального директора музею Юрія Савчука, пріоритетним завданням закладу є побудова стаціонарної експозиції, яка розповідатиме про століття збройної боротьби українців за незалежність. «Музей має відгукуватися на актуальні виклики суспільства. Він має вести діалог, у тому числі у форматі історичної пам'яті. Та ілюструвати відповіді на, здавалося б, риторичні питання: за що ми воюємо, за що гинуть наші кращі сини, люди віддають життя? В ім'я чого ці

жертви? Ми маємо знайти обґрунтування відповідей на ці сьогоденні питання в історії», – переконаний історик [59, 60].

У питанні музеєфікації російсько-української війни не поступаються й регіони. За даними Наталії Іванченко з Інституту національної пам'яті на кінець 2021 року майже кожний краєзнавчий музей України мав експозицію, присвячену цій події. Щоправда, як зауважила авторка праць зі студій пам'яті Валентина Хархун, здебільшого ці експозиції є первісним «накопиченням» матеріалу та «документуванням» війни через артефакти. Їм бракує селективності та рефлексійності. Ще одна важлива проблема провінційних історичних та краєзнавчих музеїв, на яку вказує дослідниця, – їхні експозиції чи їх частини всуціль радянські, за тридцять років української незалежності вони не були переглянуті й модифіковані. Тому інформація про сучасну війну може сусідити з експозицією про «велику вітчизняну війну», тобто поєднує в одному експозиційному просторі непоєднувані речі: російські міфи й боротьбу проти них.

Вже у 2016 році з'явився перший «тематичний» музей війни – Музей «Громадянський подвиг Дніпропетровщини в подіях АТО», який у липні 2023 року було перейменовано на «Музей сучасної російсько-української війни» (функціонує як філія Національного історичного музею ім. Д. Яворницького у Дніпрі). Цей заклад береже пам'ять про героїв, які дали відсіч російській агресії і зберегли Україну незалежною. Незабаром за прикладом музею в Дніпрі почали з'являтися інші тематичні музеї: у 2018 році в Кривому Розі відкрився Музей Героїв АТО, який у травні 2022 року змінив назву на «Музей російсько-української війни»; у 2021 році в Збаражі з ініціативи ветеранів війни, активістів і містян запрацював Музей російсько-української війни тощо. Після повномасштабного вторгнення таких тематичних музеїв побільшало. Зокрема 27 лютого 2023 у Сокирянах на Чернівецьчині відкрили Музей пам'яті подій російсько-української війни. Поява музею в Чернівецькій області, одній з найвіддаленіших від лінії фронту, дуже симптоматична: вона символізує всеукраїнський масштаб музеєфікації війни і бажання окремих громад та локальних активістів працювати з темою сучасної війни в музейному просторі [61, 58].

Згадані музеї є прикладом «народної» або «аматорської» музеєфікації. Наразі можна говорити про існування принаймні 18 таких музеїв чи музейних кімнат, але ця цифра дуже приблизна. Їхня наявність – цікавий феномен, що дозволяє зрозуміти динаміку, регіональну специфіку й особливості музеєфікації російсько-української війни. Серед ініціаторів народних музеїв є різні групи: бізнесмени, ветерани, священники, благодійні фонди, громадські організації.

Найбільша група – волонтери, на фронт вони везуть допомогу, а з фронту артефакти, – такий стандартний сюжет створення подібних інституцій. Вони активно створювалися як до повномасштабного вторгнення, так і після, охоплюючи всю Україну, але переважно ті регіони, які не зачепило повномасштабне вторгнення. Такі музеї розташовані в різних місцях, часто мало пристосованих до експонування: переважно – у навчальних закладах, але також у приватних помешканнях, церквах, громадському просторі та навіть у вантажівці. У більшості музеїв експозиції не вербальні, а «речові», «предметні», тому вони не завжди читабельні й потребують екскурсовода. Саме гіді відіграють особливу роль в наданні експозиції відповідного значення, розповідаючи емоційно наповнені історії предметів. Як правило, екскурсії проводять ветерани війни чи волонтери, які і є засновниками музеїв. Їхні життєві історії, участь у воєнних діях чи волонтерстві, їхнє суб'єктивне бачення війни та української історії загалом – насправді найважливіше, що можуть запропонувати аматорські музеї. Очікувано, що оповідь про війну в музеях країни, яка воює, буде поляризована, чорно-біла, заснована на протиставленні герой-ворог. У центрі ж оповіді – воїн, теперішній захисник чи полеглий у боях за Україну, здебільшого місцевий. Пафоси героїзму й трагічності домінують й урівноважуються в такій оповіді. Тил зображений мало, найбільше він прив'язаний до поширеного використання в експозиціях маскувальних сіток як своєрідного узагальнення роботи тилу на передову. Він також проглядається в різних згадках про волонтерів – зв'язкових між тилом і передовою. Цивільні значно рідше представлені в експозиціях – скажімо, немає згадок про внутрішньо переміщених людей чи тих, які вимушено переїхали до інших країн. Серед цивільних жертв війни згадуються переважно діти.

Зважаючи на способи збирання та збереження колекції, структурування експозиції та виставкового простору, ці заклади важко співвідносити з поняттям музею; будучи музейними кімнатами, коридорами й куточками, вони завзято претендують на звання музеїв, але насправді такими не є. Однак, на думку В. Хархун, вони є більшими за музеї у багатьох сенсах. Вони слугують місцями збору ветеранів і волонтерів, кімнатами, де проводять уроки мужності, меморіалами, де родичі можуть пом'янути своїх загиблих героїв, або місцем збору гуманітарної допомоги. Ці «музеї» засвідчують професійно «необроблене» уявлення свідків про війну, що спонукає їх до простих, але емоційно потужних форм вираження трагізму й глибини людського болю. Водночас нічим не обмежена народна фантазія дозволяє зобразити путіна як опудало чи мішень для стрільби, встановити йому надгробний пам'ятник з написом «хуйло вічно

горітиме у пеклі» (як у павлоградському Музеї російсько-української війни «У діда»), додуматися до того, щоб законсервувати прапор перемоги (Музей захисників України при Хмельницькому кооперативному торговельно-економічному інституті). Найважливіше те, що окрім ініціаторів та натхненників, над створенням музеїв та їхнім облаштуванням, як правило, працювала «толока», засвідчуючи готовність і згуртованість простих українців у створенні таких експозиційних проектів. Ця війна всенародна, «народні» музеї доводять, що музеєфікація цієї війни – також всенародна [61].

Документуванням війни займаються і приватні ініціативи. Серед них – започаткований Фондом Ріната Ахметова Музей «Голоси мирних», що збирає історії цивільних про нинішню війну. Формування архіву свідчень почалося ще у 2014 році, а у 2020-му архів перетворився на онлайн-музей. Головний фокус «Голосів мирних» – на людських досвідах та розповіді від першої особи, а місія музею – збереження правди. Нині архів інституції налічує понад 100 тис. свідчень. «Це жива історія країни з перших вуст, цінна складова національної пам'яті, важливе джерело даних для встановлення справедливості», – наголошує Наталія Ємченко, членкиня наглядової ради Фонду Ріната Ахметова. У лютому 2024 року у партнерстві з Музеєм історії міста Києва інституція відкрила мультимедійну виставку «Голоси». Експозицію склали свідчення українців про російську агресію та три артінсталяції. Працюючи над виставкою, команда відійшла від класичних форматів репрезентації архівів, створивши із задокументованих свідчень повноцінні мультимедійні історії. Відвідувачі можуть зануритися у проживання цих історій, дивлячись та слухаючи розповіді героїв. «Особисті історії вкрай важливі для документування історії воєн, адже вони значно розширюють та поглиблюють наші знання про ці події, – переконаний А. Дробович. – Зазвичай ми знаємо про війни з підручників, політичних промов чи фільмів – це дуже загальні «мазки», що не дають змоги по-справжньому пізнати історію. За цими обрисами втрачається найважливіше: що люди пережили під час війни, які стратегії виживання практикували, за що боролися. Ці історії – надважлива, хоч і дуже болісна складова війни. І вона має бути збережена та доступна для широкої аудиторії сьогодні і в майбутньому». Цю ідею підтримує музей «Голоси мирних», адже без знання про теперішнє та минуле немає майбутнього. «Ми збираємо та зберігаємо історії цивільних, аби повернути собі вміння пам'ятати, яке в нас колись забрали, – говорить Н. Ємченко. – Це про деколонізацію власної історії. Саме тому ми з командою музею «Голоси мирних» розвиваємо культуру пам'яті в нашій країні» [62, 63, 64].

Насамкінець доречно буде згадати три ключові засади музеєфікації російсько-української війни, які виділив А. Дробович: «Перша – це усвідомлення того, що війна триває, а отже, будь-яка експозиція незавершена. Друга – метою музеєфікації війни є історична правда про складну, “гарячу” історію. Третя – кожна музейна експозиція, яку буде створено, може служити засадам перехідного правосуддя» [5].

Туристичні маршрути пам'яті

Невдовзі після деокупації громади, які пережили російське вторгнення, зіткнулися з посиленням інтересом відвідувачів, які бажають подивитися на місця трагедій та героїзму українського народу. Це стало справжнім викликом і для самих громад, і для професійної спільноти сфери туризму, і для держаних органів виконавчої влади та інституцій, відповідальних за політику пам'яті та туризм. Які місця пам'яті є для громади знаковими і необхідними для відвідування, щоб зрозуміти через що пройшли її мешканці під час російсько-української війни? Які сенси вона через них хоче донести? Як супроводжувати людей у місця, де сталися трагедії? І якої моделі поведінки мають дотримуватися там відвідувачі? Врешті, як на основі локальних маршрутів пам'яті побудувати єдиний шлях пам'яті для всієї країни? Це лише базові питання, на які слід дати відповідь. «Ми не хочемо, щоби це був туризм для зівак. Як побудувати інфраструктуру пам'яті так, щоби місто пам'ятало, щоби вшанувати гідність людей, які загинули, а з іншого боку – не перетворити це на атракціон?» – міркує про виклики пам'яті голова Українського інституту національної пам'яті А. Дробович [65]. Ділиться своїми думками з цього приводу і його колега, спеціаліст відділу аналізу тоталітарних режимів УІНП Віталій Огієнко: «Місця трагедії відвідувати не лише етично, але й необхідно. Це найкращий спосіб для того, щоб запобігти їм у майбутньому, засудити злочинців тощо. Водночас вимоги до створення таких меморіальних місць пам'яті дуже високі. Люди, які займаються створенням таких місць, мають працювати разом із вцілілими та їхніми родичами та уникати травматизації/ретравматизації відвідувачів» [66].

Голова Державного агентства розвитку туризму України Мар'яна Олесків звернула увагу, що на досвіді Чорнобиля ми вже маємо приклад того, як створений на основі трагедії туристичний продукт перетворили на атракціон. Враховуючи це, варто дуже обережно підходити до «туристичного» освоєння теми війни, вважає чиновниця: «Якщо цей процес сьогодні відпустити, то бізнес дуже швидко підхопить будь-яку ідею, пов'язану з війною, тому що вона буде цікава, популярна і дасть можливість для швидкого заробітку грошей. Ми отримаємо такі

туристичні продукти, як “постріляти по танку, зловити десь у полі росіянина” й неконтрольовані тури в Бучу чи Ірпінь. З важливої для нас події ділки створять масмаркетний продукт. І щоб цього не сталося, ми як державний орган влади маємо працювати над тим, щоб в Україну міг приїхати не лише турист, зацікавлений історією про війну. Ми маємо для себе вибудувати стратегію і створити такий туристичний продукт, який допоможе нам пояснювати кожному іноземному туристу, якого ми будемо запрошувати до країни після завершення війни, що таке Україна, як зрозуміти українську історію, культуру, причини та наслідки цієї війни. Наша мета – щоб кожен мандрівник, який відвідав Україну, повернувся від нас із певним усвідомленням про те, яку трагедію пережили українці, як сміливо вони відвойовували свободу та чим є росія. І що більше людей буде розуміти, до яких наслідків призводить загравання, співпраця та кооперація з цією країною, то міцнішою буде наша національна безпека» [67].

М. Олеськів також наголошує, що передумовою для створення маршрутів пам’яті є сформована державна політика пам’яті. Без неї неможливо створити правильний туристичний продукт [67]. Та нині політика пам’яті тільки формується. Наразі ми лише вибудовуємо офіційний наратив про російсько-українську війну. Це створює ще один виклик для формування маршрутів пам’яті, адже не маючи чіткої відповіді на питання «Що саме ми хочемо сказати світу?», кожна громада відповідає на нього по-своєму. Співзасновниця та кураторка Платформи культури пам’яті «Минуле/Майбутнє/Мистецтво» О. Довгополова зазначає: «Зараз ці процеси в Україні досить стихійні, і в різних місцях люди по-різному розповідають історію. Це не про множинність поглядів. Це про те, що одна людина, побувавши в різних місцях, почувши різні історії, може не сформувавши цілісної картини. Тож від однієї з громад ми отримали запит про напрацювання спільного наративу. В таких випадках ми маємо об’єднувати зусилля, аби створити спільну картинку у її різних строкатих проявах. На жаль, ми вже маємо конкуренцію пам’ятей, і це виклик, який ми маємо спільно подолати. Якщо ми будемо конкурувати за те, хто найголовніший у війні чи у травмі, ми лише зробимо собі гірше». Дослідниця наголошує, що кожне місце має розповідати свою історію – про скорботу за загиблими, про військовий подвиг, про порятунок чи про людяність. Але, коли людина їде, скажімо, по Київській області, вона має «прочитати» велику історію, а не зіткнутися з конкуренцією, хто більш важливий [3, 66].

Водночас, як зауважила заступниця міністра культури та інформаційної політики України 2022–2023 рр. Катерина Чуєва, важливо не нав’язувати

суспільству наративи, а створити природний процес меморіалізації через діалог та участь фахівців: «На рівні невеликих громад це можуть бути локальні, вкорінені в місцеву ситуацію місця пам'яті. Питання меморіалізації має бути делікатним, бо майже в кожному місті, через яке пройшли російські війська, таке місце буде. У громадах визначають, чи це підвал школи, чи пам'ятник на площі, чи розстріляний пам'ятник учасникам АТО, чи зруйнована будівля. У кожному випадку будуть свої варіанти, і наше завдання допомогти учасникам цього процесу знайти їх» [68].

Враховуючи зацікавленість українських та іноземних громадян до відвідування деокупованих локацій, Державне агентство розвитку туризму України ще у 2022 році виступило з ініціативою об'єднати зусилля держави та громадськості задля розробки стратегії відвідування місць пам'яті, пов'язаних з військовою агресією росії в Україні. Тоді ж була створена експертна група, до якої увійшли представники державних органів та громадських організацій. Зараз команда працює над меморіалізацією російсько-української війни, зокрема над створенням «маршрутів пам'яті» на деокупованих територіях Київської, Чернігівської, Харківської, Херсонської областей. Уже зараз потрібно сформувані чіткі правила відвідування місць пам'яті, щоб не травмувати людей, які там живуть. Робоча група працює на місцях, опитує мешканців, визначає місця, які мають бути включені в маршрут пам'яті. На думку фахівців, не все треба меморіалізувати. Наприклад, міст в Ірпені сам по собі є меморіальним місцем. А от вулиця Вокзальна в Бучі, фото якої облетіли увесь світ, зараз повністю відновлена. «Наразі ми працюємо з громадами на деокупованих територіях над формуванням маршрутів, які в майбутньому утворять єдиний “шлях пам'яті”, що буде проходити по всіх регіонах, які постраждали від агресії РФ. Ведеться ґрунтовна робота зі свідками злочинів, які на наших територіях вчиняли російські терористи. Нам важливо зрозуміти, як сприймуть люди, що місце трагедії, яку, можливо, вони пережили особисто, може стати широко відвідуваним», – каже керівник відділу координації розвитку туристичної інфраструктури в регіонах Державного агентства розвитку туризму України Ігор Чава [69, 70].

Одним із пріоритетних напрямів роботи Державної агенції розвитку туризму на цей рік було названо створення карти маршрутів пам'ятних місць, символів боротьби України за незалежність [71]. Зокрема наприкінці 2023 року ДАРТ представило Концепцію пілотного проєкту меморіалізації пам'ятних місць у Київській області. Її мета – створення мапи локацій Київщини, які стануть новими форпостами національної пам'яті. Місця на цій карті мають бути наповнені об'єднуючими важливими сенсами і вірогідною інформацією та

історією. Проєкт передбачає три етапи: позначення усіх історичних місць в електронній системі; встановлення табличок на місцях; створення меморіалів та облаштування доріг до них. «Сьогодні в Україні з'являється все більше таких місць і обов'язок держави – супроводжувати і розвивати цей процес, який стане одним із найважливіших соціокультурних явищ на багато наступних декад. Безумовно, процес створення подібних маршрутів потребує ще ширшого експертного кола та тривалих дискусій, позаяк тематика є тендітною й стосується великої кількості українців. Ми маємо дбати вже зараз, щоб ніколи ніхто не забув про високу ціну української свободи й незалежності», – наголосила М. Олесків [72, 73].

Голова ДАРТ також акцентувала на тому, що вкрай важливо під час туристичних екскурсій доносити важливі для України наративи про російсько-українську війну: «Наразі вже сформовано туристичні маршрути, які є живим свідченням російсько-української війни, однак держава має подбати про наповнення змістом історій гідів, які розповідають про війну». На її думку, така робота має тривати не лише в Київській області, а й у всіх регіонах, де існує підвищений інтерес туристів до подій в Україні: «Що розкаже сьогодні гід, ніхто не знає. Здебільшого це легенди, якісь історії, видумані речі, щоб зробити цю мандрівку цікавою. Але ми втрачаємо вже тепер цей потужний інструмент – донести ті наративи, які сьогодні важливі для України: про злочини РФ, про героїчну боротьбу українського народу, в тому числі про певні історичні паралелі в цій фазі війни з попередніми періодами» [74].

Мистецькі практики комеморації війни в Україні

Ключ до збереження історичної пам'яті знаходиться у культурі, осмисленні митцями тих чи інших подій. Мистецтво здатне надати форму пережитому, без цього неможливо зцілитися і жити далі. Мистецтвознавиця Марина Протас зауважує, що російсько-українська війна поставила багато запитань перед культурно-мистецькими колами України, зокрема примусила згадати давні дискурси стосовно того, чи варто ухилятися від зображень і документалізації масової бойні, що сьогодні відбувається в центрі Європи ХХІ століття, та водночас пригадати відому тезу Т. Адорно, що після Голокосту мистецтво не може існувати взагалі. «Сьогодні позиції в цьому аспекті дуже різні. Є відверті нігілісти, зокрема серед молодих українських митців, котрі щиро віряють буцімто сучасне мистецтво до жахів війни не мусить мати ніякого відношення (щоправда, носії таких переконань евакуювались і досі перебувають у безпечних країнах Європи). Проте таким персонам протистоїть когорта митців активної

громадянської позиції, які засобами образотворення фіксують злочини агресора і розповідають світу про трагедію українського народу, не переймаючись хибними табу», – зазначає дослідниця. На жаль, є і ті, хто на темі війни робить власний бізнес і піар. Їхні твори, як зауважила науковиця, еманують «фейковий катарсис» за Й. Гайзером. Та зараз мова не про них [75].

У мистецтва нині є щоденне призначення – бути хронікером. Безжально фіксувати кожен злочинний крок, кожен вчинок російських окупантів, наголошує письменник Олександр Михед. Такої ж думки поетеса і літературознавиця Ірина Старовойт: «Сучасна українська культура – це культура з місця злочину. ... Українська культура і література вибрала для себе модус свідчення. Ми пишемо про тяжкі досвіди війни, ті, про які наші бабусі часто не хотіли розповідати й казали: “Вам того не треба знати, ми це пережили для того, щоб з вами ніколи не сталося нічого подібного”. Але гасло Західної, Центральної Європи “Ніколи знову” вже не має сенсу. Бо найгірше сталося знову... Коли мене питають, чого найбільше треба боятися українському суспільству, то я кажу: що війна закінчиться, а справедливість не буде досягнута. Українці бояться не Страшного суду, а страшного безсуддя, бо тоді непокаране зло може повернутися знову і знову. І, мабуть, тому зараз я бачу в українській поезії, прозі, візуальному мистецтві судові мистецтво. Поки великий суд у Гаазі не відбувається, у нас “гаага” в літературі. Так багато важливих творів сьогодні з’являються, які промовляють до світу» [76].

Справді, українські митці миттєво зреагували на повномасштабну війну росії проти України. І, як зауважила О. Довгополова, якщо у 2022 році це були спроби рефлексій досвіду, того, як ми змінюємося, як змінюється ієрархія наших почуттів, відчуттів, то у 2023-му вже можемо сказати, що досвід, який митці пропрацьовували, почав перетворюватися на пам’ять. Адже мистецтво – важливий інструмент у питаннях роботи з колективною пам’яттю та осмислення історичних трагедій. Воно допомагає знаходити відповіді та знаходити мову пам’яті, каже експертка [77, 78].

Наразі ця мова доволі пряма і проста. Підтвердженням цього є слова поетки і волонтерки Галини Крук: «Я помітила, що поезія, яка писалася після повномасштабного вторгнення, доволі пряма і позбавлена художньої гри, алюзій, метафоричності чи інших поетичних прикрас. Це поезія емоційного факту. ... Я свідомо шукала простої, конкретної і однозначної мови, яка надається до документування, прозору, як скло об’єктива, яка б не відволікала увагу на себе» [79]. Подібні тенденції простежуються й у візуальному мистецтві. Перші реакції митців здебільшого мають характер фіксації та документування, знаходять

втілення у щоденниковому форматі. Як слушно зауважила, мистецтвознавиця Ліза Корнійчук, воєнна реальність перевершила мистецтво: «Сама війна створила такі шокуючі сцени та історії, неймовірні у своїй сміливості, відвазі та іронії, що потреби у додаткових коментарях не виникало. Поширені через ЗМІ та соцмережі, ці історії перетворилися на символи війни. Художники відтворювали їх. Використовуючи свої звичні методи, багато хто, незалежно від того, чи були вони концептуальними художниками чи працювали з традиційними формами мистецтва, незалежно від техніки, яку вони обирали – живопис, ілюстрацію, перформанс чи нові медіа, почали запозичувати сюжети з реальності, в якій вони жили. Поворот до буквральності в сучасному українському мистецтві став дуже помітним явищем». Цю тенденцію до прямого відтворення існуючих медіаобразів засобами мистецтва Л. Корнійчук назвала “реалізмом соцмереж”, припускаючи, що його основним джерелом є колективний травматичний досвід великого масштабу. Реалізм соцмереж є дієвим способом терапії, переживання горя та комунікації, однак його художню цінність критики ставлять під сумнів, вважаючи, що з часом такі образи застарівають [80, 81].

Вочевидь, для глибокої всебічної рефлексії тяглої російсько-української війни потрібна онтологічна дистанція. А поки українське мистецтво продовжує про неї свідчити і перетворювати наш досвід у пам'ять.

Таку виражену у мистецтві пам'ять про російсько-українську війну можемо побачити у новому музичному творі Євгена Станковича для симфонічного оркестру і хору «Україна. Музика війни» [82], оркестровому творі Вікторії Польової «Буча. Lacrimosa» [83], документальному фільмі «20 днів у Маріуполі» Мстислава Чернова [84], виставковому циклі «Мови війни» (упродовж 2023 року, Одеський національний художній музей, а також виставка окремих авторів у Національному музеї мистецтв ім. Б. та В. Ханенків з 7 жовтня по 26 листопада 2023 року) [85], мистецькому проєкті «Ти як? Виставка і дискусія» (1–25 червня 2023 року, Національний центр «Український дім») [86], виставковому проєкті «Наші роки, наші слова, наші втрати, наші пошуки, наші ми» (18 листопада 2023 – 10 березня 2024 року, *Jam Factory Art Center* у Львові) [87], поетичній збірці загиблого поета і воїна Максима Кривцова «Вірші з бійниці» [88], низці інших мистецьких творів і проєктів. Нерідко окремі з них стають місцями пам'яті у трактуванні П'єра Нори. У підготовленому разом із Платформою пам'яті «Меморіал» тексті літературознавиця Ганна Улюра пише: «Переді мною лежать книжки 2022–2023 років, які самі по собі стали місцями пам'яті, вони саме не спосіб, а місце, де вшановують полеглих. Збірник оповідань Олександра Осадка «Жити не можна померти» («Видавництво Старого Лева»).

Книжка видана по смерті автора, Олександр загинув під Краснопіллям. Щоденники убитого в Ізюмі Володимира Вакуленка «Я перетворююся... Щоденник окупації. Вибрані вірші» («Vivat») з передмовою Вікторії Амеліної, яка загинула під час бомбардування Краматорська. «69 спецій» Андрія Гудими («Видавництво Старого Лева») вийшли після загибелі під Бахмутом. Дебютний роман Ігоря Мисяка «Завод» («Темпора») залишиться єдиним твором автора. Меморіали можуть мати і такий вигляд – як книжки на полицях. Непафосно, точно і чесно» [89].

Альтернативні способи пам'ятати

На увічнення великих потрясінь і втрачених життів у нас досі найчастіше зводять пам'ятники, інколи створюють меморіали, та рідко продумують, як залучати співгромадян до усвідомлення й проживання цієї історії, окрім як покласти квіти у пам'ятний день [1]. Однак, як слушно зауважила в.о. генерального директора Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» Роза Тапанова, війна вимагає нових підходів до меморіалізації: «Два найпоширеніших в Україні формати роботи з пам'яттю – кладовище і музей – не роблять пам'ять живою. Вони виносять її в простір дат і офіційних заходів, які мало торкаються нашого життя» [90]. На думку члена правління ГО «Інститут миру і порозуміння» Максима Єлігулашвілі, меморіалізація – це про адекватне, гідне та живе збереження національної пам'яті. Це ціла політика, що охоплює не лише створення меморіальних об'єктів і музеїв, але й ритуали та практики, які можуть спонукати до співпереживання і мати терапевтичний ефект [91]. Свідченням здорового пам'ятання є можливість до продукування неофіційних наративів, альтернативних форм, які взаємодіють, поєднують чи доповнюють офіційну лінію.

Так, з червня 2022 року безпосередньо на майдані Незалежності почали з'являтися українські прапорці з іменами полеглих воїнів. Перші 55 іменних прапорців встановили родичі бійців полку «Азов» на честь загиблих захисників Маріуполя. Нині ж, окрім синьо-жовтих, є стяги бригад, червоно-чорні, а також прапори інших країн з іменами іноземців, які віддали життя за свободу України. Щодня газон невблаганно вкривається дедалі новими іменними прапорцями. Попри стихійність, мистецтвознавиця Діана Ключко вважає цей наразі безіменний народний меморіал чеснішим за офіційні комеморативні практики у вигляді бронзових пам'ятників [92, 93].

Загалом альтернативним способом вшанування є практикування діяльної пам'яті. Зокрема в Україні вже сформувалась традиція забирати з пологового,

вести до школи, вітати з днем народження дітей загиблих побратимів, а також дбати про їхніх батьків. Такі емпатичні та чуйні жести пам'яті діють набагато сильніше. Демонструють живу густу пам'ять.

Діяльна пам'ять також проявляється у продовженні улюбленої справи загиблих, втіленні їхніх ідей і мрій. Це може бути іменна стипендія чи започаткування певного проєкту. До прикладу, в пам'ять про полеглого громадського активіста та воїна Романа Ратушного громадська організація «Захистимо Протасів Яр», засновником якої був Роман, разом із місцевою громадою та за сприяння Міжнародного фонду «Відродження» заснували Фестиваль «Протасів Яр». В Українському католицькому університеті започаткували річну стипендію імені Героя України Тараса Бобанича за ініціативи родини загиблого Героя та за підтримки Благодійного фонду Порошенка. Мати полеглого прикордонника Олександра Бевза, який мріяв писати музику, відкрила у Немирові студію звукозапису для обдарованих дітей. Родина полеглого воїна Миколи Рачка, який до війни був журналістом, заснувала в пам'ять про нього книгарню «Герої» у Вінниці. Це приклади м'якої пам'яті. І вона надзвичайно важлива, тому що вона – про цінності [5, 94, 95, 96, 97].

Доречно буде згадати і про спільний проєкт Українського ПЕН і *The Ukrainians Media* – «Люди культури, яких забрала війна», що має подвійну мету: зберігати пам'ять про людей, яких українська культура втратила у війні, та водночас свідчити про геноцидні наміри росії. Моніторинг культурних втрат від початку вторгнення веде Український ПЕН. Однак організація зазначає, що список неповний, адже немає точної інформації з тимчасово окупованих територій. Станом на березень 2024 року загинуло щонайменше 110 діячів культури. Це письменники, музиканти, перекладачі, бібліотекарі, художники, фотографи, археологи, диригенти... Часом це особи знані й публічні, часом відомі лише вузькому колу колег. «Люди культури, яких забрала війна» – це серія портретів, що вимальовуються у процесі вивчення їхнього доробку, розмов із близькими та колегами, поїздок Україною. Попри неunikну фрагментарність і невичерпність, ці репортажно-біографічні есеї створюють мапу, за якою варто вивчати спадок героїв проєкту. Команда прагне збирати історії загиблих і ділитися ними, щоб пам'ять про цих людей і їхня справа тривали. Портрети діячів доповнюють згадки про ініціативи, започатковані загиблими за життя або ж у пам'ять про них. Тож очі можуть підтримати заснований Вікторією Амеліною Нью-йоркський літературний фестиваль; благодійний фонд «СЯО», що проводить аукціони фоторобіт Дениса Кривого; благодійну Фундацію імені Дениса Антіпова, яка опікується щорічною

премією для науковців та стипендією імені Дениса Антіпова для студентів-корейців тощо [98, 99].

Ще одна форма вшанування пам'яті, яка глибоко вкорінена в українську традицію, – висадження рослин на честь загиблих. Ця комеморативна практика бере свій початок ще у дохристиянські часи [100]. У наш час вона переосмислюється: дерева чи кущі висаджують не лише на могилах, а й у громадських просторах населених пунктів, часто залучаючи до цього рідних, друзів і побратимів загиблих. Такі алеї та парки закладають у різних містах України ще з 2014 року. Зокрема в Києві, у Голосіївському парку ім. М. Рильського, відкрили Алею пам'яті захисників України, які були страчені у російському полоні у ніч з 28 на 29 липня 2022 року в Оленівці [101]. У Львові з'явився Парк пам'яті з іменними деревами на честь загиблих воїнів [102]. У Дніпрі – Алея живої пам'яті захисників [103]. Активістки Жіночого ветеранського руху висадили у різних містах країни Алеї пам'яті, присвячені загиблим жінкам [104]. У квітні 2024 року було проведено Всеукраїнську акцію «Ліси захисників і захисниць України», до якої приєдналися активісти з усієї України, окрім окупованих територій, та сім країн світу. У межах ініціативи посадили 3 млн саджанців. Як зазначає Анна Крисюк, одна з ініціаторок акції, кожне посаджене дерево стане символом життя і непохитної стійкості нашого народу, символом мужності та надії на краще майбутнє для всіх нас [105].

Мисткиня Катерина Бучанська розвиває ідею комеморації через природу, зосередившись на понівечених війною ландшафтах. У своїй відеороботі «Йде запис» з деокупованого селища Мощун Київської області вона розмірковує про висадження дерев у вирвах від снарядів на полях. Це б дозволило задокументувати історію і значення того чи іншого зраненого місця, допомогло б зафіксувати ці поранення землі, передати біль простору. Такий сад став би живим меморіалом, вважає художниця. Він включав би пам'ять про людей, ландшафт, землю, плани...[106]. Тимчасом історикиня та художниця Наталя Дерев'янка звернула увагу, що у звільненому від російських окупантів селі Кухарі на Київщині навесні 2022 року місцеві арбористи вилікували 350-річний дуб, що постраждав від вибуху, та своїм тілом врятував українського військового. На думку дослідниці, таке практичне вшанування пам'яті – це вже локальний меморіал сучасної війни [107].

Вагому роль у творенні живої пам'яті відіграють громади, формуючи власні практики вшанування героїв і жертв російсько-української війни. Наприклад, у вже згаданому Мощуні, де у 2022 році була одна з вирішальних битв за Київ і долю України загалом, є посічений ліс. Там відбувається промовляння

імен людей, які загинули. Це дуже простий і людяний меморіальний жест. Завдяки йому полегли присутні тут своїми іменами, не як абстрактна цифра, а як конкретні люди, яких пам'ятають. Так, під час меморіальної церемонії до другої річниці звільнення Мощуна, у якій взяло участь політичне і військово керівництво країни, прозвучали імена полеглих тут 118 військових [77, 108]. Вдалим прикладом вшанування пам'яті полеглих воїнів є також започаткована муніципалітетом Львова на сотий день повномасштабного вторгнення росії міська церемонія прощання з героями. Ритуал відбувається біля міської ратуші на площі Ринок, що підкреслює його важливість для всієї громади. Прощатися з воїнами виходять містяни та гості, завжди присутній міський голова або його заступники. Жива хвиля проводить в останню путь тих, хто віддав життя за Батьківщину [109].

Завдяки залученню громади до процесу формування пам'яті була створена фотовиставка «33 дні», що проходила у жовтні 2023 року в селищі Макарів Київської області в рамках проєкту «Наше місце». Ідея цієї виставки належить самій громаді. Вона виникла під час публічного обговорення майбутнього меморіального простору. Назва виставки апелює до часу, який Макарівська громада перебувала в окупації та чинила спротив російським загарбникам. Одним із кураторів проєкту виступив Віталій Гедз, місцевий історик і директор Макарівського краєзнавчого музею, який збирає свідчення про вплив російсько-української війни на Макарівську громаду та її роль у цій війні. Другою кураторкою стала фотомисткиня Вероніка Моль. Така співпраця дозволила створити потужну за наповненням і значущістю експозицію. До неї увійшли ніде неопубліковані до того світлини місцевих мешканців, зроблені під час окупації. Тож виставка розкрила безпосередній досвід, погляд на війну й окупацію від першої особи. На окремому експозиційному стенді виставки було відведено місце для рефлексії: відвідувачі мали можливість доповнити назву виставки «33 дні – » власними словами. Адже для кожного цей час був різним: це були 33 дні відчаю, але й 33 дні надії, героїзму, взаємопідтримки, солідарності. Ці записи стали окремим експонатом. Мешканці громади мали можливість долучитися і до створення самих виставкових конструкцій. Результатом залучення громади до втілення проєкту на всіх рівнях став не лише його успіх, а й те, що формат виставки продовжує жити і поза межами проєкту. У грудні 2023 року макарівчани організували виставку «Вони боронили Макарів», яка представила портрети захисників і захисниць громади. Наприкінці лютого 2024 року також відбулася виставка збірки прапорів військових бригад, які воювали за Макарів. Окрім того, саму експозицію «33 дні» планують представити у кількох громадах України та у Вандліці, німецькому місті-побратимі Макарова. Тож, як зауважив урбаніст і член

команди «Наше місце» Юрій Грановський, проєкт «33 дні» можна вважати одним із перших кроків до створення нових меморіальних просторів. На противагу «просторам-тиранам», вони не дають догматичного прочитання історії, не тяжіють над відвідувачами, не нав'язують їм той чи інший формат поведінки, а радше запрошують до діалогу та рефлексій, заохочують людей до розповіді власних історій [45].

Принагідно варто згадати також інші проєкти, які були ініційовані певними спільнотами чи громадами та стали свідченнями живої пам'яті. Це проєкт «Невидані дипломи», який було започатковано у січні 2023 року студентами Національного університету «Києво-Могилянська академія». Ініціатива зберігає пам'ять про українських студентів, яких росія позбавила життя. За минулий рік відбулося 110 виставок у 24 країнах, зокрема в провідних університетах Австралії, США, Канади, Великої Британії, Данії, Австрії, Об'єднаних Арабських Еміратів, Індії, а також у закладах вищої освіти України [110]. Від початку повномасштабного вторгнення низка комеморативних практик була присвячена вбитим росією українським дітям. Зокрема в Івано-Франківську провели мовчазну акцію протесту «Німий крик душі», а у Львові організували перформанс «Експурсія, яка ніколи не відбудеться» [111, 112].

Нові формати меморіалізації російсько-української війни пропонують сучасні технології. Зокрема проєкт «Війна впритул» за допомогою кругових панорам у форматі 360°, відео з дронів та 3D-моделювання в деталях демонструє, як виглядає геноцид української нації. Ці матеріали є наочними доказами злочинів росії. Використовуючи сучасні технології, команда знімає руйнування, які спричинив агресор, і розміщує їх на *Google* картах, сторінках у соціальних мережах та сайті проєкту. Для найглибокого занурення й максимально реалістичних вражень проводять імерсивні виставки. Крім того, у співпраці з державними туристичними органами було створено віртуальні музеї війни на Київщині, Чернігівщині та Харківщині. Також проєкт «Війна впритул» активно взаємодіє з Міністерством культури та інформаційної політики України. Особливим напрямом діяльності є створення 3D-моделей пам'яток та будівель історичної спадщини [113].

Окремо варто зупинитися на відображенні російсько-української війни в комп'ютерних іграх, десятки яких було створено після початку повномасштабного вторгнення. Власне, окремі з них цілком можна вважати документами воєнного часу. Такими, наприклад, є *What's Up in Kharkiv Bomb Shelter* Дар'ї Селіщевої чи *Ukrainian War Stories* від *Starni Games*. Ці ігри базуються на реальних подіях і розповідають про досвід виживання цивільних під постійними обстрілами у

харківському бомбосховищі чи під російською окупацією в Бучі, Гостомелі та Маріуполі. Журналістка Катерина Щоткіна слушно зазначає, що ігри мають величезний потенціал для формування картини світу й уявлень про окремі події у сучасної аудиторії, в якій раціональне мислення охоче поступається місцем «емоційному інтелекту». Передати у відчуттях екстремальний досвід, поділитися переживанням, викликати співчуття – з усім цим гра з її інтерактивністю, «вживанням» гравця у ігровий всесвіт, інтимним зв'язком, який устанавлюється між гравцем і персонажем, може впоратися навіть успішніше, ніж кіно чи література. Гра – це універсальна мова, якою можна донести історію нинішньої війни до якнайширшої аудиторії. Але необхідність пам'ятати про етичні кордони, а також про інші умови й умовності жанру, як-от охоплення аудиторії та політику платформ, нерідко призводить до того, що ігри піддають самоцензурі навіть більшою мірою, ніж інші медіа. Реальність в іграх нерідко виявляється штучно «загладженою». Ситуація виявляється парадоксальною: творці ігор виходять до людей, щоб сказати їм правду про жахи війни. Однак ховають від них усе моторошне й воістину нелюдське, аби не злякати [114].

На думку голови УІНП А. Дробовича, всупереч усталеному в українській політиці десятиліттями факультативному, формальному ставленню до культури, меморіалізація зараз набуває неймовірного безпекового потенціалу. «Меморіалізація для нас це не просто один з кластерів культури, а частина боротьби в цій війні, частина боротьби за гідність наших людей уже тепер, а не колись, коли до цього дійде час. Це елемент зміцнення стійкості нашої спільноти. До цього треба ставитися відповідно, не за залишковим принципом», – наголошує експерт. Він зауважив, що перед українською спільнотою наразі стоїть історичний виклик – українці мають уперше в історії за сотні років можливість, право та потенціал для того, щоб створити свій символічний простір, реалізувати його самостійно, без вторгнення тої чи іншої країни, чи імперії. При цьому Україна задає тон на століття не лише в своїй країні, а й для всього світу щодо винайдення форм і мови пам'ятання. Адже сьогодні ми намагаємося просто під бомбами і ракетами рефлексувати про те, як побудувати таку культуру пам'яті, яка спрацює, яка більше не приспить пильність якимось наративом про те, що вже ніколи не буде знову війни, хоча це важливий гуманістичний наратив, а навпаки поставить питання, як пам'ятати і як перемогти якщо вона таки знову стане реальністю [74, б]. А. Дробович переконаний, що збереження пам'яті про російсько-українську війну вперше в історії України буде свідомим, загальним і чесним процесом: «Це буде великий цикл філософських роздумів, художніх творів, і, звісно, в

публічному просторі це буде загальний післявоєнний тренд. Ця меморіалізація точно буде живою, а не за розпорядженням згори, як у радянський час, коли маркування міст відбувалося під тиском партійної верхівки. Відповідно, ми як суспільство отримуємо можливість створити затишний публічний простір, у якому самі будемо жити й осмислено його формувати. Не під тиском політичної кон'юнктури, а від сили своїх переживань, міркувань і емоцій» [115].

Наостанок варто згадати слова Олександра Білінського, співзасновника Агенції медійного росту «АБО», яка розвиває Платформу пам'яті «Меморіал»: «Повномасштабне вторгнення продемонструвало згуртованість, сміливість та креативність українців. Формування нової культури пам'яті теж потребує згуртованості (бо у багатьох є загиблі на війні), сміливості (бо не всі формати вшанування можуть бути прийняті суспільством в умовах війни, що триває) та креативності (бо це обов'язковий параметр у сучасному світі)» [116].

Список літератури

1. Суровська О. Пам'ятати й проживати. Як у Франківську увічнюють загиблих героїв різних воєн / Ольга Суровська [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://postimpreza.org/texts/pam-iataty-i-prozhyvaty> (дата звернення 12.06.2024).

2. Котубей-Геруцька О. Етичні межі для вшанування пам'яті: як експерти реагують на пам'ятник загиблому воїну Олександру Мацієвському / Олеся Котубей-Геруцька // Суспільне | Культура. – 2023. – 8 груд. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/634080-eticni-mezi-dla-vsanuvanna-pamati-ak-eksperti-reaguut-na-pamatnik-zagiblomu-voinu-oleksandru-macievskomu/> (дата звернення 12.06.2024).

3. Пам'ять і меморіалізація у громадах: як приймати рішення [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://cedos.org.ua/events/pamyat-i-memorializacziya-u-gromadah-yak-prijmaty-rishennya/> (дата звернення 12.06.2024).

4. Пушнова Т. Хочу це розбачити! Або як увічнити історію в муралах та пам'ятниках і не нашкодити людям / Тетяна Пушнова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/10/17/257077/> (дата звернення 12.06.2024).

5. Рутар Х. Війни пам'яті – пам'ять про війну / Христина Рутар [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.zmin.foundation/news/formuvannya-pamyati-pro-rosiysko-ukrayinsku-viynu> (дата звернення 12.06.2024).

6. Шуміхін Є. Голова УІНП Дробович: В Україні формується нова меморіальна мова світового рівня / Єгор Шуміхін [Електронний ресурс]. – Текст.

дані. – Режим доступу: <https://interfax.com.ua/news/interview/987933-amp.html> (дата звернення 13.06.2024).

7. Методичні рекомендації для місцевих громад щодо збереження і вшанування пам'яті учасників, жертв і подій російсько-української війни [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/metodychni-rekomendaciyi-dlya-miscevyh-gromad-shchodo-zberezhennya-i-vshanuvannya-pamyati-uchasnykiv-zhertv-i-podiy-rosiysko-ukrayinskoji-viyny> (дата звернення 12.06.2024).

8. Поднос В. Назва має значення: чому і як в Україні перейменовують вулиці / Варвара Поднос [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://mistosite.org.ua/articles/nazva-maye-znachennya-chomu-%D1%96-yak-v-ukrayin%D1%96-perejmenovuyut-vulycz%D1%96?locale=ru> (дата звернення 13.06.2024).

9. Дерусифіковані міста: як в Україні перейменовують топоніми / Прозорі міста [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://transparentcities.in.ua/articles/derusyfikovani-mista-yak-v-ukraini-pereimenovuiut-toponimu> (дата звернення 13.06.2024).

10. Янковський О. Бахчисарайська, Шухевича, Грушевського: перейменування на Херсонщині. Чому це на часі? / Олександр Янковський [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-ostannye-pereymenuvannya-vulyts-kherson/32934999.html> (дата звернення 13.06.2024).

11. Десять принципів роботи топонімічної комісії [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://omr.gov.ua/ua/news/232884/?print> (дата звернення 13.06.2024).

12. Вулиця Захисників Маріуполя може бути у будь-якому населеному пункті – голова УІНП Дробович / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://interfax.com.ua/news/general/829759.html> (дата звернення 13.06.2024).

13. Порядок встановлення меморіальних дощок загиблим захисникам України. Методичні рекомендації [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://mva.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/_%D0%BC%D0%B5%D0%BC_%D0%B4%D0%BE%D1%88%D0%BA%D0%B8.pdf (дата звернення 14.06.2024).

14. Довгополова О. Комеморація війни: питання стратегії і тактики / Оксана Довгополова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uamoderna.com/blogy/10233/> (дата звернення 14.06.2024).

15. Звіт Українського інституту національної пам'яті з реалізації державної політики у сфері відновлення і збереження національної пам'яті у 2016 році

[Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/zvity/zvit-2016-rik> (дата звернення 14.06.2024).

16. Позняк-Хоменко Н. Доки пам'ять жива. На Житомирщині громада ініціює дискусію про місця пам'яті героїв російсько-української війни / Наталка Позняк-Хоменко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://umoloda.kyiv.ua/number/3860/196/176196/%20%D1%96%20https://www.victims.memorial/> (дата звернення 14.06.2024).

17. Мельник К. Новий порядок встановлення меморіальних дошок вже діє в Києві. Як це працює / Катерина Мельник [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.village.com.ua/village/city/city-news/350023-noviy-poryadok-vstanovlennya-memorialnih-doshok-vzhe-die-u-kyevi-yak-tse-pratsyue> (дата звернення 14.06.2024).

18. У Дніпрі показали, як виглядатимуть меморіальні дошки загиблим внаслідок агресії РФ, що встановлюватимуть на будівлях / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://nashemisto.dp.ua/2024/03/26/u-dnipri-pokazaly-iak-vyhliadatymut-memorialni-doshky-zahyblym-vnaslidok-ahresii-rf-shcho-vstanovliuvatymut-na-budivliakh/> (дата звернення 14.06.2024).

19. Михайлова О. Меморіалізація військової звитяги у пам'ятниках України: аксіологічні аспекти / Ольга Михайлова // Політична культура та ідеологія. – 2022. – Вип.5. – С. 79–86 [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: http://politicus.od.ua/5_2022/12.pdf (дата звернення 12.06.2024).

20. Кригель М. «Якщо не стане України – нахера мені це все». Павло Маков про Харків, сади війни, політиків-одноденків і Росію-людоджера / Михайло Кригель [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/01/8/7436232/> (дата звернення 12.06.2024).

21. Федоркова Т. Пам'ятник без конкурсу і згадки про злочин Росії: у Харкові відкрили монумент загиблим дітям / Тетяна Федоркова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.mediaport.ua/pamyatnyk-bez-konkursu-i-zhadky-pro-zlochyn-rosiyi-u-kharkovi-vidkryly-monument-zahyblym-dityam> (дата звернення 12.06.2024).

22. Семенова І. Гіперреалістичний пам'ятник Олександрі Мацієвському в Києві спровокував дискусію: чи доречно так вшановувати загиблих / Інна Семенова // NV. – 2023. – 8 груд. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/pam-yatnik-maciyevskomu-v-kiyevi-foto-video-i-chomu-pro-skulpturu-sperechayutsya-novini-ukrajini-50374766.html> (дата звернення 12.06.2024).

23. Кім В. Коли вбивають двічі... Спочатку – ворог, а потім – формалізм своїх / Володимир Кім // Дзеркало тижня. – 2024. – 9 берез. [Електронний ресурс]. –

Текст. дані. – Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/war/koli-vbivajut-dvichi-spochatku-voroh-a-potim-formalizm-svojikh.html> (дата звернення 12.06.2024).

24. Довгополова О. Між реалізмом і символізмом / Оксана Довгополова // Україна модерна. – 2023. – 30 груд. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uamoderna.com/blogy/minne-pole-porozuminnya/> (дата звернення 13.06.2024).

25. Вархол В. У Ніжині відкрили меморіал на честь загиблих захисників України у центрі якого – пам'ятник Олександру Мацієвському / Віра Вархол [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/chernihiv/625341-u-nizini-vidkrili-memorial-na-cest-zagiblih-zahisnikiv-ukraini-u-centri-akogo-pamatnik-oleksandru-macievsko> (дата звернення 13.06.2024).

26. Виговська І. Герої вмирають. Якими мають бути меморіали і як доречно вшановувати пам'ять захисників зараз / Ірина Виговська // *The Village*. – 2024. – 9 січ. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.village.com.ua/village/city/how-it-works-city/346685-geroyi-vmirayut-yakimi-mayut-buti-memoriali-i-yak-dorechno-vshanovuvati-pam-yat-zahisnikiv-zaraz> (дата звернення 13.06.2024).

27. Демченко М. В Україні масово встановлюють меморіали загиблим на війні. Хтось має управляти цим процесом? / Марія Демченко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://hmarochos.kiev.ua/2024/04/02/v-ukrayini-masovo-vstanovlyuyut-memorialy-zagyblim-na-vijni-htos-maye-upravlyaty-czum-proczesom/> (дата звернення 13.06.2024).

28. Хрест Героїв [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.crossofheroes.org/> (дата звернення 13.06.2024).

29. Григоренко Н. В Ірпені відкрили монумент «Воля», присвячений боротьбі Приірпіння у лютому-березні 2022 року / Назар Григоренко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://nezlamni.city/articles/351748/v-irpeni-vidkrili-monument-volya-prisvyachenij-borotbi-priirpinnya-u-lyutomu-berezni-2022-roku> (дата звернення 13.06.2024).

30. Яковенко І. Мініскульптуру «Герої» встановили на Аскольдовій могилі / Ірина Яковенко // *The Village*. – 2024. – 29 берез. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.village.com.ua/village/city/city-news/349239-miniskulpturu-geroyi-vstanovili-na-na-askoldoviy-mogili> (дата звернення 13.06.2024).

31. Пилипчук М. Паляниця й Привид Києва. Нові скульптурки від проєкту «Шукай!» / Михайло Пилипчук [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://tykyiv.com/misteckij/palianitsia-i-privid-kiieva-novi-skulpturki-vid-proiektu-shukai/> (дата звернення 13.06.2024).

32. Постанова КМУ «Деякі питання спорудження (створення) пам'ятників і монументів» від 8 вересня 2004 року [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1181-2004-%D0%BF#Text> (дата звернення 14.06.2024).

33. Наказ Державного комітету України з будівництва та архітектури Міністерства культури і мистецтв України «Про затвердження Порядку спорудження (створення) пам'ятників і монументів» від 30 листопада 2004 року [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1588-04#Text> (дата звернення 14.06.2024).

34. Ткачук Р. Вторгнення рф допомогло багатьом українцям усвідомити важливість культурної деколонізації – Володимир Тилішак / Руслан Ткачук [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://armyinform.com.ua/2023/03/25/vtorgnennya-rf-dopomoglo-bagatom-ukrayinczyam-usvidomyty-vazhlyvist-kulturnoyi-dekolonizacziyi-volodymyr-tylishhak/> (дата звернення 12.06.2024).

35. Масенко В. Мурали як реакція на війну з'являються в Україні та за кордоном. Як це впливає на міський простір / Вероніка Масенко // *The Village*. – 2023.

–
5 квіт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.village.com.ua/village/city/public-space/337689-murali-yak-reaktsiya-na-viynu-z-yavlyayutsya-v-ukrayini-ta-za-kordonom-yak-tse-vplivae-na-miskiyy-prostir?from=readmore> (дата звернення 13.06.2024).

36. Масенко В. Що не так із муралами в Києві? І що відрізняє «хороший» мурал від «поганого»? Запитали в експертів / Вероніка Масенко // *The Village*. – 2023. – 17 жовт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.village.com.ua/village/city/murals/344423-scho-ne-tak-iz-muralami-v-kiyevi-i-scho-vidriznyae-horoshiy-mural-vid-poganogo-rozbiraemo-na-priklada> (дата звернення 13.06.2024).

37. Мурали: мистецтво чи декор? / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://firtka.if.ua/view/murali-mistectvo-ci-dekor113569> (дата звернення 13.06.2024).

38. Отрішко М. Мурали міста як форма інформаційного спротиву російській агресії / Марина Отрішко // Український інформаційний простір. – 2023. – Число 11. – С. 264–276 [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://ukrinfospace.knukim.edu.ua/article/view/279708/274301> (дата звернення 13.06.2024).

39. Дарковіч А. Голос вулиць і 100 днів війни. Про що кричать мурали та графіті? / Андрій Дарковіч // *ЛВ*. – 2022. – 2 черв. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу:

https://lb.ua/blog/andrii_darkovich/518764_golos_vulits_i_100_dniv_viyni_pro_shcho.html (дата звернення 13.06.2024).

40. Дубовик В. Чим вимірюється наша свобода: Гамлет розмалював потрощені будинки Ізюма / Віта Дубовик [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://dumka.media/ukr/war/1690540661-chim-vimiryuetsya-nasha-svoboda-gamlet-rozmalyuvav-potroshcheni-budinki-izyuma> (дата звернення 13.06.2024).

41. Рильов К. Формула британця. Яке послання українцям зашифрував Бенксі у графіті в Києві та Бородянці / Костянтин Рильов [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://focus.ua/uk/culture/537713-sem-graffiti-benksi-v-ukraine-kakoe-poslanie-zashifroval-hudozhnik> (дата звернення 13.06.2024).

42. Мурали боротьби // Мистецтво Перемоги [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://milart.ucf.in.ua/murals/> (дата звернення 12.06.2024).

43. Косова О. Подяка за відвагу: 10 муралів Києва на честь героїв війни / Ольга Косова // Вечірній Київ. – 2024. – 24 лют. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/95191/> (дата звернення 12.06.2024).

44. *Mukutun K.* Шедеври відданості: мурали, що викарбувані на стінах будівель в пам'ять про захисників України / *Kristin Mukutun* [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://veteranmedia.org/shedevry-viddanosti-muraly-shho-vykarbuvani-na-stinakh-budivel-u-pamyat-zahysnykiv-ukrayiny/> (дата звернення 12.06.2024).

45. Денисюк Б., Грановський Ю. «Вдалі простори пам'яті не лише оповідають історії, а й запрошують відвідувач_ок до розповіді власних», – Юрій Грановський / Богдана Денисюк, Юрій Грановський [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://mistosite.org.ua/uk/articles/vdali-prostory-pamiati-nelyshe-opovidaiut-istorii-a-i-zaproshuiut-vidviduvach_ok-do-rozповідi-vlasnykh-yurii-hranovskyi-pro-robotu-z-makarivskoiu-hromadoiu (дата звернення 12.06.2024).

46. Тейлор К. Мораторій на мурали / Катя Тейлор // LB. – 2023. – 1 лист. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2023/11/01/582114_moratori_y_murali.html дата звернення 12.06.2024).

47. Федосеєва Т. Українське мистецтво як свідчення: візуальна культура реагує на війну / Федосеєва Т. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/culture/535911-ukrainske-mistectvo-ak-svidcenna-vizualna-kultura-reague-na-vijnu/> (дата звернення 12.06.2024).

48. Американські художники намалювали мурал на місці розстрілу в Бучі. Раніше там був меморіал / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. –

Режим доступу: <https://hmarochos.kiev.ua/2024/04/16/amerykanski-hudozhnyku-namalyuvaly-mural-na-misczi-rozstrilu-v-buchi-foto/> (дата звернення 12.06.2024).

49. Війна і поховання: чи все врегулювала Верховна Рада? / Лабораторія законодавчих ініціатив // Дзеркало тижня. – 2024. – 12 берез. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://zn.ua/ukr/war/vijna-i-pokhovannja-chi-vse-vrehuljuvala-verkhovna-rada.html?fbclid=IwAR14xUiWRhVwbQrlVXl1tVG_AD9xbuNHAIWJWfW7oS2lB2zBRQObNMHcWmQ (дата звернення 12.06.2024).

50. Лавришин Ю. Путін-в'язень та інші графіті німецького вуличного художника Bananensprayer з'явилися в Україні / Юлія Лавришин [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://ms.detector.media/trendi/post/32091/2023-06-01-putin-vyazen-ta-inshi-grafiti-nimetskogo-vulychnogo-khudozhnyka-bananensprayer-zyavylysy-a-v-ukraini/> (дата звернення 12.06.2024).

51. «Моя данина пам'яті жертвам цієї війни» – художник-урбаніст з Італії *TVboy* / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/foto-tvboy-irpin-bucha/32246341.html> (дата звернення 12.06.2024).

52. Суржикова Ю. Вуличний художник із Франції залишив малюнки на будинках у Чернігові / Юлія Суржикова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/chernihiv/384344-vulicnij-hudoznik-iz-francii-zalisiv-malunki-na-budinkah-u-cernigovi/> (дата звернення 12.06.2024).

53. Петренко О. Італійський художник створив у місті Буча мурал із українським голубом / Оксана Петренко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.afisha.it/ucrainians/italijskyj-khudozhnyk-stvoryv-u-misti-bucha-mural-iz-ukrainskym-holubom/> (дата звернення 12.06.2024).

54. Міроненко Т., Карманська Ю. Вкрадений мурал Бенксі оцінили в 9 млн грн. Загалом художник намалював на Київщині сім муралів. Скільки дійсно коштують ці роботи та кому належать / Тома Міроненко, Юлія Карманська // *Forbes Україна*. – 2023. – 3 січ. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://forbes.ua/lifestyle/benksi-namalyuvav-7-muraliv-na-kiivshchini-skilki-koshtuyut-tsi-roboti-ta-komu-nalezhat-15112022-9783> (дата звернення 12.06.2024).

55. Після муралу-Квазімодо на фасаді історичного будинку кияни запустили петицію про погодження ескізів стінописів / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://texty.org.ua/fragments/110808/pislya-rouavy-kichevoho-kvazimodo-na-fasadi-istorychnoho-budynku-kyuany-zapustyly-petyciyu-pro-pohodzhennya-eskiziv-muraliv/> (дата звернення 13.06.2024).

56. Горбач Н. У Києві створять музей російсько-української війни / Наталія Горбач [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу:

https://kyiv.depo.ua/ukr/kyiv/u-kievi-stvoryat-muzej-rosiysko-ukrainskoi-viyni-202202181426141#google_vignette (дата звернення 13.06.2024).

57. Гулюк С. Чи з'явиться в Україні Музей війни і яким він може бути – інтерв'ю з істориком Ігорем Пошивайлом / Сергій Гулюк [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://bzh.life/ua/lyudi/1684774954-chi-z-yavitsya-ukrayini-muzej-viyni-i-kim/> (дата звернення 13.06.2024).

58. Хархун В. Українські музеї після 24.02.22: сила і вразливість «культурного фронту» / Валентина Хархун [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/115415> (дата звернення 14.06.2024).

59. Кабацій М. «Конструюю майбутнє музею як місця народної пам'яті»: директор Музею історії України у Другій світовій війні Юрій Савчук / Марія Кабацій [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://life.pravda.com.ua/culture/interv-yu-z-direktorom-muzeyu-istoriji-ukrajini-u-drugiy-svitoviy-viyni-301429/?_gl=1*1yy55tu*_ga*NTU1Mzg4MzE2LjE2NzU1MTA-5MDE.*_ga_6ELQ7YCNBS*MTcxNTE3NDk0NC44NDQuMS4xNzE1MTc1MzAzLjIuMC4w (дата звернення 14.06.2024).

60. Щокань Г. Музей історії України у Другій світовій війні перейменують / Ганна Щокань [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/07/31/255656/> (дата звернення 14.06.2024).

61. Хархун В. Народна війна – народна музеєфікація / Валентина Хархун [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/117806> (дата звернення 14.06.2024).

62. «Голоси мирних»: як працює музей Фонду Ріната Ахметова, що збирає історії цивільних про події, які відбуваються нині / Інформація. // *Forbes Україна*. – 2024. – 1 берез. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://forbes.ua/brandvoice/golosi-mirnikh-yak-pratsyue-muzej-fondu-rinata-akhmetova-shcho-zbrae-istorii-tsvilnikh-pro-podii-yaki-vidbuvayutsya-nini-11032024-20159?source=meta&medium=nz&fbclid=IwAR1AlggrkbrLwIwBY9ogG9LIBowR521j2gJ_znyn0ag6ig5fAZ5-XP7Ht_0_aem_AcDawOCRSIINSj24R7CjyvzbQkDBtHln1d9fUOfIN7kXteYHeAMnkejKIkHRbyhAdTc5Ed0ZnOiv7KGYruw3vGQZ (дата звернення 14.06.2024).

63. Багатоголосся війни. Як музей «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова робить внесок у здорове суспільство, документуючи досвіди війни / «Голоси мирних» *Voice* в партнерстві з *Forbes* // *Forbes Україна*. – 2023. – 17 жовт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://forbes.ua/war-in-ukraine/bagatogolossya-viyni-yak-muzej-golosi-mirnikh-robot-vnesok-u-zdorove-suspilstvo-dokumentuyuchi-dosvidi-viyni-17102023-16555> (дата звернення 14.06.2024).

64. У Музеї історії Києва відкрили мультимедійну виставку «Голоси» / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/3830833-u-muzei-istorii-kieva-vidkrili-multimedijnu-vistavku-golosi.html> (дата звернення 14.06.2024).

65. «Нація, яка пам'ятає»: Антон Дробович – у першому випуску *YouTube*-програми Меморіалу [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.victims.memorial/> (дата звернення 12.06.2024).

66. Крижня М. Міст через Ірпінь. Про колективну пам'ять та створення меморіалу / Марина Крижня [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://susplne.media/culture/405188-mist-cerez-irpin-pro-kolektivnu-pamatta-stvorennamemorialu/> (дата звернення 12.06.2024).

67. Федосеєва Т. Колективна пам'ять в Україні – хто, як та навіщо з нею працює? / Федосеєва Т. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://susplne.media/culture/523061-kolektivnapamat-v-ukraini-hto-ak-ta-naviso-z-neu-pracue/> (дата звернення 12.06.2024).

68. На круглому столі обговорили концепцію відвідування місць пам'яті російсько-української війни / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novynu/na-kruglomu-stoli-obgovoryly-koncerciyu-vidviduvannya-misc-pamyati-rosiysko-ukrayinskoji-viynu> (дата звернення 12.06.2024).

69. Шиян О. Не забувати і не травмувати. Як змінюється туризм в Україні та створюють маршрути пам'яті війни / Оріся Шиян [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://zaxid.net/statti_tag50974/ (дата звернення 12.06.2024).

70. В Україні почали розробляти «маршрути пам'яті» – місць пам'яті російсько-української війни / Інформація. // Музеї України. – 2022. – 17 вер. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.museum-ukraine.info/?p=14291> (дата звернення 12.06.2024).

71. ДАРТ: Створення туристичних кластерів і розробка карти маршрутів пам'яті - пріоритети на 2024 рік / Інформація [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://interfax.com.ua/news/general/965638.html> (дата звернення 12.06.2024).

72. Боженко Д. На Київщині створять маршрути національної пам'яті: як цей процес відбувається в Ірпені / Дмитро Боженко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://nezlamni.city/articles/334880/na-kiivschini-viznachat-miscyapamyati-geroizmu-ukrainskogo-narodu-scho-ce-> (дата звернення 12.06.2024).

73. Київщина стане першим регіоном пілотного проекту меморіалізації місць пам'яті / Інформація [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://koda.gov.ua/kyuivshhyna-stane-pershym-regionom-pilotnogo-proyektu-memorializacziyi-miscz-pamyati/> (дата звернення 12.06.2024).

74. Меморіалізація російсько-української війни: виклики та завдання / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3844788-memorializacia-rosijskoukrainskojivijni-vikliki-ta-zavdanna.html> (дата звернення 12.06.2024).

75. Протас М. Мистецтво в умовах війни: на перетині демократії та нігілізму / Марина Протас // Міжнародний науковий журнал «Грааль науки» – 2023. – № 24. – С. 804–809 [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: (дата звернення 12.06.2024).

76. Левантович О. «Українці бояться не Страшного суду, а страшного безсуддя», – культурологиня Ірина Старовойт / Оксана Левантович // LB. – 2024. – 15 берез. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2024/03/15/603308_ukraintsi_boyatsya_strashnogo_sudu.html (дата звернення 12.06.2024).

77. «Важливі не великі цифри, а конкретні люди»: Оксана Довгополова у YouTube-програмі «Нація, яка пам'ятає» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.victims.memorial/> (дата звернення 12.06.2024).

78. Яковленко К. Є пам'ять стратегічна, а є тактична: Оксана Довгополова та Катерина Семенюк про те, як пам'ятати війну сьогодні / Катерина Яковленко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspihne.media/culture/502378-e-pamat-strategicna-a-e-takticna-oksana-dovgorol-ta-katerina-semenuk-pro-te-ak-pamatati-vijnu-sogodni/> (дата звернення 12.06.2024).

79. Яковленко К. Поезія емоційного факту. Інтерв'ю з поеткою та волонтеркою Галиною Крук / Катерина Яковленко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspihne.media/culture/413172-poezia-emocijnogo-faktu-intervu-z-poetkou-ta-volonterkou-galinou-kruk/#:~:text=%D0%AF%20%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BB%D0%B0%2C%20%D1%89%D0%BE%20%D0%BF%D0%BE%D0%B5.> (дата звернення 12.06.2024).

80. Корнійчук Л. Який твір мистецтва здатен перевершити реальність війни? Ліза Корнійчук про реалізм соцмереж в українському мистецтві / Ліза Корнійчук [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspihne.media/culture/652952-akij-tvir-mistectva-zdaten-pereversiti-realnist-vijni-liza-kornijcuk-pro-realizm-socmerez-v-ukrainskomu-mistectvi/> (дата звернення 12.06.2024).

81. Манукян Ю. «Мови війни» в OFAM: передчуття Великого вибуху / Юлія Манукян // LB. – 2023. – 2 лип. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2023/07/02/563181_movi_vijni_ofam_peredchuttya.html (дата звернення 12.06.2024).

82. Поліщук Т. «Україна. Музика війни» – світова прем'єра від Євгена Станковича / Тетяна Поліщук [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://www.m-r.co.ua/mr/mr.nsf/0/9FEDD4142F2FD4B7C2258A43004094A4?OpenDocument> (дата звернення 13.06.2024).

83. Найдюк О. «Попіл Бучі стукає у моє серце» / Олеся Найдюк [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://kyivdaily.com.ua/bucha-lacrimosa/> (дата звернення 13.06.2024).

84. Луценко Є. Історична перемога: «20 днів у Маріуполі» отримали «Оскар» за найкращий документальний фільм / Євгенія Луценко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspihne.media/culture/702656-20-dniv-u-mariupoli-otrimav-oskar-za-najkrasij-dokumentalnij-film/> (дата звернення 13.06.2024).

85. Манукян Ю. «Мови війни» в OFAM: випалювальна мова травми / Юлія Манукян // LB. – 2023. – 21 квіт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2023/04/21/552578_movi_viyни_ofam_vipalyuvalna.html (дата звернення 13.06.2024).

86. Левченко І. «Ти як?»: мистецтво на місці вибуху / Ілля Левченко // LB. – 2023. – 18 черв. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2023/06/18/560866_ti_yak_mistetstvo_mistsi_vibuhu.html (дата звернення 13.06.2024).

87. Яковленко К., Маценко Н., Філоненко Б. Виставка «Наші роки, наші слова, наші втрати, наші пошуки, наші ми» / Катерина Яковленко, Наталія Маценко, Борис Філоненко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://jamfactory.ua/concept-of-the-exhibition-our-years/#/> (дата звернення 13.06.2024).

88. Качковська Я. «Без автора»: презентація збірки Максима Кривцова на основі його побажань / Яна Качковська [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspihne.media/culture/710224-bez-avtora-prezentacia-zbirki-maksima-krivcova-na-osnovi-jogo-pobazan/> (дата звернення 13.06.2024).

89. Улюра Г. Перед самим світанком снити своїх мертвих: як література війни пише про втрату / Ганна Улюра [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://chytomo.com/pered-samym-svitankom-snyty-svoikh-mertvykh-iaak-literatura-vijny-pyshe-pro-vtratu/?fbclid=IwAR17Q5uGd7BOTSVKe7Sh90ew5oJ4VT-vdPcWGPXH2huf8kv_KQr7I0HxgvuU (дата звернення 13.06.2024).

90. Тапанова Р. Оживляючи пам'ять. Чому Національний заповідник «Бабин Яр» має вийти за межі некрополю чи музею / Роза Тапанова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу:

<https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/09/28/163177/> (дата звернення 13.06.2024).

91. Як Україні меморіалізувати російсько-українську війну / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://kyiv24.news/news/yak-ukrayini-memorializuvaty-rosijsko-ukrayinsku-vijnu> (дата звернення 13.06.2024).

92. Ключко Д. Газон національної пам'яті / Діана Ключко // Тиждень. – 2023. – 9 трав. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/hazon-natsionalnoi-pam-iaty/> (дата звернення 13.06.2024).

93. Христин Р. На Майдані Незалежності впорядкували простір з прапорцями на честь загиблих українських воїнів / Роксана Христин [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://bigkyiv.com.ua/na-majdani-nezalezhnosti-vporyadkuvaty-prostir-z-praporczyamy-na-chest-zagyblyh-ukrayinskyh-voyniv/> (дата звернення 13.06.2024).

94. Дим Н. У Києві вдруге пройде фестиваль “Протасів Яр” пам'яті Романа Ратушного / Нестор Дим // Новинарня. – 2024. – 9 трав. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://novynarnia.com/2024/05/09/u-kyievi-vdruge-projde-festyval-protasiv-yar-ratushnogo/> (дата звернення 14.06.2024).

95. В УКУ заснували стипендію на честь Героя Україна Тараса Бобанича – за ініціативи родини та фонду Порошенка / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://ucu.edu.ua/news/v-uku-zasnuvaly-stypendiyu-na-chest-geroya-ukrayina-tarasa-bobanycha-za-initsiatyvy-rodyny-ta-pidtrymky-fondu-poroshenka/> (дата звернення 14.06.2024).

96. Мама здійснила мрію сина-Героя: в Немирові відкрили студію звукозапису для дітей / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://vinnitsa.info/article/mama-zdiysnyla-mriyu-syna-heroya-v-nemyrovi-vidkryly-studiyu-zvukozapysu-dlya-ditey?> (дата звернення 14.06.2024).

97. Родина здійснила мрію воїна: у Вінниці відкрили книгарню «Герої» в пам'ять про Миколу Рачка / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://vinnitsa.info/article/rodyna-zdiysnyla-mriyu-voyna-u-vinnytsi-vidkryly-knyharnyu-heroyi-v-pamyat-pro-mykolu-rachka> (дата звернення 14.06.2024).

98. Люди культури, яких забрала війна [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://theukrainians.org/spec/peopleofculture/> (дата звернення 14.06.2024).

99. Люди культури, яких забрала війна. 2024 рік (оновлюється) / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://pen.org.ua/lyudy-kultury-yakukh-zabrala-vijna-2024-rik-onovlyuyetsya> (дата звернення 14.06.2024).

100. Сілецький Р. «Посадили над козаком явір та ялину, а в головах дівчини червону калину...» (поховання під деревом: пережитки давньої традиції в

українців) / Роман Сілецький // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2019. – Спецвипуск. – С. 647–672 [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/01/647-672Silecky.pdf> (дата звернення 14.06.2024).

101. У Голосіївському парку заклали Алею пам'яті захисників України, які були страчені у ворожому полоні в Оленівці / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://kmr.gov.ua/uk/content/u-golosiivskomu-parku-zaklaly-aleyu-pamyati-zahysnykiv-ukrayiny-yaki-buly-stracheni-u> (дата звернення 14.06.2024).

102. Садловська К., Данило О. 96 дерев, що символізують загиблих воїнів: у Львові висадили Парк пам'яті / Катерина Садловська, Олена Данило [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/lviv/171724-96-derev-so-simvolizuut-zagiblih-voiniv-u-lvovi-visadili-park-pamati/> (дата звернення 14.06.2024).

103. У Дніпрі з'явилась «Алея живої пам'яті захисників» / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://dp.informator.ua/uk/u-dnipro-z-yavilas-aleya-zhivoji-pam-yati-zahisnykiv> (дата звернення 14.06.2024).

104. Козубенко О. «Мамо, не плач. Я повернуся весною...» Алеї пам'яті в Україні, присвячені загиблим жінкам... / Олександр Козубенко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://armyinform.com.ua/2021/05/28/mamo-ne-plach-ya-povernusya-vesnoyu-aleyi-pamyati-v-ukrayini-prysvyacheni-zagyblim-zhinkam/> (дата звернення 14.06.2024).

105. Доротич М. На Львівщині висадили 6 тисяч саджанців у пам'ять про загиблих захисників / Марія Доротич // Високий замок. – 2024. – 21 квіт. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://wz.lviv.ua/news/511218-na-lvivshchyni-vysadyly-6-tysiach-sadzhantsiv-u-pam-iat-pro-zahyblykh-zahysnykiv> (дата звернення 14.06.2024).

106. «Йде запис» – довгий трейлер презентації проєкту меморіалу [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.landtoreturn.com.ua/ua/this-world-is-recording.html> (дата звернення 14.06.2024).

107. Дерев'яно Н. Деокупація пам'яті / Наталя Дерев'яно [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://postimpreza.org/texts/deokupatsiia-pam-iat-mystetski-praktyku-komemoratsii-viiny-v-ukraini> (дата звернення 14.06.2024).

108. Карлащук В., Железняк А. «Саме тут була визначена доля України»: минає два роки звільнення Моцуна / Віолетта Карлащук, Анна Железняк [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу:

<https://suspilne.media/kyiv/710814-same-tut-bula-viznacena-dola-ukraini-minae-dva-roki-zvilnenna-mosuna/> (дата звернення 14.06.2024).

109. На Ринку звучить «Тиша». Як Львів запровадив церемонію прощання з воїнами [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://tvoemisto.tv/exclusive/na_rynku_zvuchyt_tysha_yak_lviv_zaprovadyv_tseremoniyu_proshchannya_z_voinamy_161169.html (дата звернення 14.06.2024).

110. Ярема О. «Невидані дипломи» загиблих українських студентів виставили в Університеті Страсбурга / Олена Ярема [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://detector.media/infospace/article/223412/2024-02-24-nevydani-dyplomyy-zagyblykh-ukrainskykh-studentiv-vystavyly-v-universyteti-strasburga-foto/> (дата звернення 14.06.2024).

111. Скоростецький В. Крик душі: на Прикарпатті згадують вбитих рашистами дітей / Володимир Скоростецький [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://armyinform.com.ua/2022/04/21/kryk-dushi-na-prykarpatti-zgadyuyut-vbytyh-rashystamy-ditej/> (дата звернення 14.06.2024).

112. «Екскурсія, яка ніколи не відбудеться»: у Львові перформанс в пам'ять про вбитих дітей / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3497292-ekskursia-aka-nikoli-ne-vidbudetsa-u-lvovi-performans-v-pamat-pro-vbitih-ditej.html> (дата звернення 14.06.2024).

113. Війна впритул [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://war.city/uk/about-us/> (дата звернення 14.06.2024).

114. Щоткіна К. Це вам не іграшки / Катерина Щоткіна // Дзеркало тижня. – 2024. – 20 січ. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/TECHNOLOGIES/tse-vam-ne-ihrashki.html> (дата звернення 14.06.2024).

115. Глава УІНП про збереження пам'яті про російсько-українську війну: Це буде вперше в історії України свідомий, всезагальний і чесний процес меморіалізації / Інформація. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://interfax.com.ua/news/general/829798.html> (дата звернення 14.06.2024).

116. Білінський О. Якою ми не хочемо бачити пам'ять після війни / Олександр Білінський [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/02/29/7444300/> (дата звернення 14.06.2024).

Матеріал підготувала

Г. М. Іванченко,
завідувачка сектору ДЗК відділу НАУІ

Комп'ютерне опрацювання та редагування *І. Г. Піленко*

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 2,32. Б/т. Зам. 49. Безплатно

НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ-1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12